

HUKUKİ VE UYGULAMADAKİ BOYUTUYLA AVRUPA BİRLİĞİ'NDEN ÇEKİLME

İlke GÖÇMEN*
Araştırma Makalesi

Öz

Avrupa Birliği'nden (AB) çekilme, Birleşik Krallık'ın AB'den çekilmek için Lizbon Antlaşması (2009) ile getirilen AB Antlaşması'nın (ABA) 50. maddesini işletmesiyle birlikte hukuki ve fiili bir gerçeklik halini almıştır. Bu çalışma, belirli bir olgunluk seviyesine ulaştığının kabulüyle, ABA'nın 50. maddesini hem hukuki hem de uygulamadaki boyutuyla incelemek, böylece AB'den çekilmeye ilişkin ABA'nın 50. maddesi ile çizilen hukuki çerçeveyi Brexit sürecindeki uygulama ile birleştirerek çözümlenmeyi amaçlamaktadır. Sonuç olarak, geldiğimiz aşamada, ABA'nın 50. maddesi temelinde ilerleyen AB'den çekilme süreci ile birlikte, 50. maddenin kimi yönlerinin Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) kararları veya uygulama sayesinde netlik kazandığı, kimi yönlerinin ise bugün için ABAD önüne taşınmadığı veya uygulamada tartışma konusu olmadığı, ancak ileride netlik kazanabileceği görülecektir.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Birliği, Birleşik Krallık, Çekilme, Avrupa Birliği Antlaşması'nın 50. Maddesi, Brexit*

Withdrawal from the European Union from Legal and Practical Dimension

Abstract

Withdrawal from the European Union (EU) has become a legal and factual reality with the triggering of Article 50 of the Treaty on EU (TEU), which was introduced by Treaty of Lisbon (2009), by United Kingdom to withdraw from the EU. Acknowledging that it has been reached to a certain degree of maturity, this paper aims to examine both the legal and practical dimension of the Article 50 TEU, thus,

---

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Jean Monnet Chair, igocmen@ankara.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6076-1368
Makalenin Gönderilme Tarihi: 15/9/2019 Kabul Edilme Tarihi 1/8/2020

to resolve the legal framework drawn by Article 50 TEU on withdrawal from the EU by combining it with the practice under Brexit process. Consequently, for now, it would be presented that, with the ongoing process of withdrawal from the EU under Article 50 TEU, some parts of the Article 50 have been clarified due to judgments of the Court of Justice of the European Union (CJEU) or practice, and some parts of the Article 50 have not been yet brought before CJEU or debated in practice, however, they might be clarified in the future.

Keywords: European Union, United Kingdom, Withdrawal, Article 50 of the Treaty on European Union, Brexit

Giriş

Avrupa Birliği'nden (AB) çekilme, Avrupa bütünleşmesi açısından uzunca bir süre boyunca ihtimal dışı olarak görülmüşse de artık hem hukuki hem fiili bir gerçeklik olmuştur. AB'den çekilme, ilk kez 2009 yürürlük tarihli Lizbon Antlaşması ile değişik Avrupa Birliği Antlaşması (ABA) madde (md.) 50 ile açıkça düzenlenmiştir. Böylelikle AB'den çekilme, hukuki boyutuyla gün yüzüne çıkmış ve Lizbon Antlaşması'nı takiben pek çok çalışmaya konu oluşturmaya başlamıştır.¹ AB'den çekilme, ABA md. 50 temelinde ilk kez *Brexit* süreci² ile birlikte Birleşik Krallık tarafından kullanılmıştır. Böylelikle AB'den çekilme, uygulamadaki boyutuyla kendisini göstermiş ve *Brexit* sürecini takiben pek çok yönden pek çok çalışmaya konu oluşturmaya başlamıştır.³

¹ Bir seçki için bkz. Hannes Hofmeister, “Should I Stay or Should I Go?”—A Critical Analysis of the Right to Withdraw from the EU”, *European Law Journal* 16, no 5 (2010): 589-603. Allan F. Tatham, “Don’t Mention Divorce at the Wedding, Darling!’: EU Accession and Withdrawal after Lisbon”, içinde *EU Law after Lisbon*, ed. Andrea Biondi, Piet Eeckhout ve Stefanie Ripley (New York: Oxford University Press, 2012), 128-53. Anna Wyrozumska, “Article 50 [Voluntary Withdrawal from the Union]”, içinde *The Treaty on European Union (TEU): A Commentary*, ed. Hermann-Josef Blanke ve Stelio Mangiameli (Heidelberg: Springer-Verlag, 2013), 1385-1418.

² Brexit sürecinin öncesi ile ilgili bir çalışma için bkz. Sanem Baykal, “AB Antlaşması 50. Maddesinin İşletilmesine Giden Süreç: Brexit Referandumu Öncesi Birleşik Krallık ile Avrupa Birliği İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi Girişimleri ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı 25 Yıl Armağanı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2017), 141-166.

³ Bu çalışmadaki kaynakçaya ek olarak şu editörlü kitaplara ve dergi özel sayılarına işaret edilebilir: Michael Dougan, *The UK After Brexit: Legal and Policy Challenges* (Cambridge: Intersentia Ltd, 2017). Federico Fabbrini, ed., *The Law & Politics of Brexit* (Oxford: Oxford University Press, 2017). Jennifer A. Hillman ve Gary Horlick, ed., *Legal Aspects of Brexit: Implications of the United Kingdom’s Decision to Withdraw from the European Union* (Washington, DC: Institute of International Economic Law, 2017). *German Law Journal*,

Bu çalışma, varılan zaman itibariyle belirli bir olgunluk seviyesine ulaşmış olan AB'den çekilmeyi hukuki ve uygulamadaki boyutuyla ele almayı, böylelikle ABA md. 50 ile ilgili hukuki çerçeveyi uygulama ile birleştirerek ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla bu çalışma altı bölüm halinde ilerlemektedir: Öncelikle, bir ön tespit olarak, bir üye devlet AB'den çekilmek istediğinde tek yol ABA md. 50'nin işletilmesi midir, sorusu yanıtlanacaktır (1). Daha sonra, AB'den çekilme, ABA md. 50 temelinde aşama aşama inceleme konusu yapılacaktır: AB'den çekilmek isteyen bir devlet, öncelikle kendi anayasal gerekliliklerine uygun olarak çekilme kararı alacak, sonra da çekilme niyetini AB Zirvesine bildirecektir, ki böyle bir bildirim belirli sonuçlar da doğuracaktır (2). Bunu takiben çekilme anlaşmasına yönelik çalışmalar başlatılacaktır ve bu anlaşma ile ilgili usuli, maddi ve hukuki nitelik ile ilgili konular gündeme gelebilecektir (3). Çekilme, çekilme anlaşmasının yürürlüğe girişiyle veya böyle bir anlaşma üstünde uzlaşmazsa, kural olarak, çekilme niyetinin AB Zirvesine bildiriminden itibaren iki yıl sonra tamamlanacaktır (4). Çekilmenin tamamlayıcıları olarak ise, yüksek ihtimalle, bir geçiş dönemi öngörmek ve çekilen devlet ile AB arasında bir gelecekteki ilişki anlaşması akdetmek gerçekleşecek, ayrıca çekilme neticesinde kurucu antlaşma değişikliği de gereklilik haline gelecektir (5). Nihayet, son tespitler olarak, çekilme niyeti bildirimi geri alınabilir mi ve çekilen bir devlet tekrar ve hangi koşullar altında AB üyesi olabilir, soruları yanıtlanacaktır (6). Her bölümde önce hukuki çerçeve çizilecek, sonra da uygulamaya işaret edilecektir.

I. Ön Tespit: Avrupa Birliği'nden Çekilmenin Tek Yolu Olarak 50. Madde

Bir ön tespit olarak, bir üye devlet AB'den çekilmek istediğinde tek yol ABA md. 50'nin işletilmesi midir, yoksa başka yollar da söz konusu olabilir mi?

Bu soruyu tam olarak yanıtlayabilmek için öncelikle şu soruyu yanıtlamak uygun olur: Lizbon Antlaşması ile ABA md. 50 getirilmeseydi bir üye devlet AB'den çekilebilir miydi?⁴ Meseleye saf AB hukuku açısından

---

Brexit Supplement, 2016. *Public Law*, Brexit Special Extra Issue, 2017. *Common Market Law Review*, Brexit Special Issue, 2018.

⁴ Bu sorunun yanıtı ile ilgili olarak bkz. Aslı A. Bilgin, "Avrupa Birliğinden Çekilme Hakkı: Sonun Başlangıcı mı?", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XVIII, no 3-4 (2014): 215-24. Christophe Hillion, "Accession and Withdrawal in the Law of the European Union", içinde *The Oxford Handbook of European Union Law*, ed. Anthony Arnall ve Damian Chalmers (Oxford: Oxford University Press, 2015), 146-48. Hofmeister, "Right to

yaklaşıldığında, herhangi bir açık düzenlemenin yokluğunda *tek taraflı* olarak AB'den çekilme hakkının bulunmadığı, bununla birlikte örneğin bir kurucu antlaşma değişikliği yapmak suretiyle *uzlaş*ı temelinde AB'den çekilme imkânının var olduğu belirtilebilir.⁵ Meseleye uluslararası hukuk açısından yaklaşıldığında, eğer uluslararası hukukun genel ilkelerinin AB hukuk düzeni açısından da uygulanabilir olduğu kabul edilirse, *tek taraflı* olarak AB'den çekilme hakkının Antlaşmalar Hukuku Hakkında Viyana Sözleşmesi'nin 56-62. maddeleri çerçevesinde söz konusu olabileceği, *uzlaş*ı temelinde AB'den çekilme imkânının da evleviyetle var olacağı belirtilebilir.⁶

Peki, bir üye devlet AB'den çekilmek istediğinde tek yol ABA md. 50'nin işletilmesi midir?⁷ Meseleye saf AB hukuku açısından yaklaşıldığında, *tek taraflı* olarak AB'den çekilme hakkı ancak ABA md. 50 aracılığıyla kullanılabilir, zira bu hüküm konuyla ilgili “kuşatıcı ve müstakil”⁸ veya “münhasır”⁹ düzenleme getirmektedir. Meseleye uluslararası hukuk açısından yaklaşıldığında, eğer uluslararası hukukun genel ilkelerinin AB hukuk düzeni açısından da uygulanabilir olduğu kabul edilirse, *lex specialis derogat legi generali* kuralı gereği *tek taraflı* olarak AB'den çekilme hakkı yine ancak ABA md. 50 aracılığıyla kullanılabilir.¹⁰ Bunun dışında, pek tabii ki, ister AB hukuku ister uluslararası hukuk temelinde olsun, *uzlaş*ı temelinde AB'den çekilme imkânı varlığını hâlâ sürdürmektedir.¹¹

Withdraw from the EU”, 590-92. Jean-Claude Piris, *The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 110. Tatham, “EU Accession and Withdrawal after Lisbon”, 142-43.

⁵ Bu yönde ayrıca bkz. Oder, Bertil Emrah, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2004), 163-164; Koen Lenaerts ve Piet Van Nuffel, *Constitutional Law of the European Union*, 3. baskı (London: Sweet & Maxwell, 2010), 98.

⁶ Bu yönde ayrıca bkz. Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, 163-164; Anthony Teasdale ve Timothy Bainbridge, *The Penguin Companion to European Union*, 4. baskı (London: Penguin, 2012), 451.

⁷ Bu sorunun yanıtı ile ilgili olarak bkz. Carlos Closa, “Interpreting Article 50: Exit, Voice and ... What About Loyalty?”, içinde *Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union: Troubled Membership*, ed. Carlos Closa (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 191. Christophe Hillion, “This Way, Please! A Legal Appraisal of the EU Withdrawal Clause”, içinde *Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union: Troubled Membership*, ed. Carlos Closa (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 216, 230, 233.

⁸ Richard Gordon ve Rowena Moffatt, “Brexit: The Immediate Legal Consequences” (Great Britain: The Constitution Society, 2017), 16.

⁹ Takis Tridimas, “Article 50: An Endgame without an End?”, *King's Law Journal* 27, no 3 (2016): 300.

¹⁰ Bu yönde bkz. Rudolf Streinz, *Europarecht*, 10. baskı (Heidelberg: C.F. Müller, 2016), 41.

¹¹ Bu yönden ayrıca bkz. Roland Bieber, Astrid Epiney, ve Marcel Haag, *Die Europäische Union: Europarecht und Politik*, 9. baskı (Baden-Baden: Nomos, 2011), 113.

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında gerek BK'nin gerek AB'nin uygulamasının *tek taraflı* olarak AB'den çekilmenin tek yolu olarak ABA md. 50'yi işaret ettiği söylenebilir. Nitekim BK Hükümetinin "BK'nin AB'yi Terk Etmesi Hakkında Bilgi" konulu internet sayfası uyarınca: "[ABA md. 50], kurucu antlaşmalar uyarınca AB'den çekilmenin tek hukuka uygun yoludur".¹² AB de, BK'nin *Brexit* referandumundan üç gün sonraki, 29 Haziran 2016 tarihli, Gayri Resmi Toplantı sonrasında "ABA md. 50 [AB'den çekilme sürecinin] hukuki temelini oluşturur" şeklinde bir Açıklama yayınlamıştır.¹³

Bu arka planda, bu çalışma, ABA md. 50 temelindeki *tek taraflı* olarak AB'den çekilme hakkı ile ilgilidir.

II. Çekilme Kararı

Bir üye devlet, AB'den çekilmek istediğinde, öncelikle kendi anayasal gerekliliklerine uygun olarak çekilme kararı almalı ve niyetini AB Zirvesine bildirmelidir. Bu bildirim belirli sonuçlar doğurur.

A. Çekilme Kararı Alma

AB'den çekilmek isteyen bir üye devlet, ilk olarak, kendi anayasal gerekliliklerine uygun olarak çekilme kararı almalıdır.¹⁴ Peki, çekilme kararı almak, tümüyle üye devlete ait bir alan mıdır, yoksa AB hukuku ile çevrelenmiş bir alan mıdır?¹⁵

Bir tarafta, çekilme kararı almayı tümüyle üye devlete ait bir alan olarak görenler bulunmaktadır.¹⁶ Örneğin Alman Anayasa Mahkemesi'nin Lizbon Antlaşması ile ilgili kararı uyarınca:¹⁷ "... münferit bir durumda [ABA md. 50(1)'deki anayasal gerekliliklere] uyulup uyulmadığı, [AB] veya diğer üye devletler tarafından değil, ancak ilgili üye devletin kendisi tarafından doğrulanabilir". Örneğin¹⁸ Hestermeyer'e göre: "Birlikten ayrılmaya karar vermek ilgili üye devletin egemen kararıdır[,] bir devletin nasıl ve neden bu

¹² <<https://www.gov.uk/government/news/information-about-the-uk-leaving-the-eu>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹³ <<http://www.consilium.europa.eu/media/20462/sn00060-en16.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020, pt. 2.

¹⁴ ABA md. 50(1).

¹⁵ Bu sorunun yanıtı ile ilgili olarak bkz. Tridimas, "Article 50", 302-3.

¹⁶ Ayrıca bkz. Wyrozumska, "Article 50", 1406.

¹⁷ BVerfG, Judgment of the Second Senate of 30 June 2009 - 2 BvE 2/08 – para 330.

¹⁸ Closa'ya göre de: "bir ülkenin *kendi anayasal gerekliliklerine* uygun olarak çekilmesi, ... bir koşul olarak görülemez". Closa, "Interpreting Article 50", 195.

karara vardığı Birlik hukukunun konusunu oluşturmaz, fakat ulusal anayasa hukukuna bırakılmıştır”.¹⁹ Yine Eeckhout ve Frantziou’ya göre “çekilmekte olan devletin anayasal gerekliliklerine saygı, bu gereklilikler her ne olursa olsun ve Birlik açısından daha az uygun veya daha çok masraflı olsa bile, çekilme sürecinin temelini oluşturmak *zorundadır*, denilebilir”.²⁰

Diğer tarafta, çekilme kararı almayı AB hukuku ile çevrelenmiş bir alan olarak görenler bulunmaktadır. Örneğin Hillion’a göre AB Zirvesi, çekilme kararı bildirimini aldığı anda, çekilme kararının o devletin iç anayasal gereklilikleri ile uyumlu olduğuna ikna edilmelidir.²¹ Lagerlof’a göre de ABAD, AB hukuku meselesi olarak, çekilmekte olan üye devletin kendi anayasal gerekliliklerine uygun bir karar alıp almadığını muhtemelen değerlendirebilir.²² Tatham’a göre ise bir devlet, Birlik’ten çekilmekte olduğuna göre çekilme yolunda Birlik değerleri ile hâlâ bağlı sayılmalıdır.²³

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında gerek BK’nin gerek AB’nin uygulamasının çekilme kararı almanın tümüyle üye devlete ait bir alan olarak algılandığına işaret ettiği söylenebilir. BK, kendi anayasal gerekliliklerinin ne olup ne olmadığı ile ilgili oldukça tartışmalı bir süreç yaşamıştır.²⁴ Önce 26 Haziran 2016 tarihli *Brexit* referandumunun bağlayıcı olup olmadığı, sonra ulusal parlamentonun rolü, mahkeme kararlarına da konu olarak,²⁵ tartışılmıştır. Uygulamada ulusal parlamento, “Avrupa Birliği (Çekilme Bildirimi) Kanunu 2017” aracılığıyla²⁶ BK Başbakanı’na çekilme kararı alma ve bildirme yetkisini vermiştir. ABAD da, *Wightman and Others* kararında, “çekilme kararı almak, kendi anayasal gerekliliklerine uygun olarak, tek

¹⁹ Holger P. Hestermeyer, “How Brexit Will Happen: A Brief Primer on EU Law and Constitutional Law Questions Raised by Brexit”, Research Paper, King’s College London Dickson Poon School of Law Legal Studies Research Paper Series, 2016, 3.

²⁰ Piet Eeckhout ve Eleni Frantziou, “Brexit and Article 50 TEU: A Constitutionalist Reading”, *Common Market Law Review* 54, no 3 (2017): 708.

²¹ Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 217.

²² Erik Lagerlof, “The British Withdrawal from the European Union and the Construction of a New Relationship”, *Texas International Law Journal* 53, no 2 (2018): 112.

²³ Tatham, “EU Accession and Withdrawal after Lisbon”, 148-49. Hillion’a göre de, çekilmek isteyen devlet hâlâ AB üyesi olduğuna göre, yerel çekilme kararı, örtülü bile olsa, AB gereklilikleri ve özellikle ABA md. 2’deki ortak değerler ile uyumlu olmalıdır, denilebilir. Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 218.

²⁴ BK içi meseleler ile ilgili olarak örneğin bkz. Hestermeyer, “How Brexit Will Happen”, 3-15. Menelaos Markakis, “Legal Issues Arising from the Brexit Referendum: A UK and EU Constitutional Analysis”, *International Journal of Legal Information* 45, no 1 (2017): 14-17.

²⁵ R (on the application of Miller and another) v Secretary of State for Exiting the European Union [2017] UKSC 5.

²⁶ <<https://services.parliament.uk/bills/2016-17/europeanunionnotificationofwithdrawal.html>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

başına ilgili üye devlete düşer, dolayısıyla yalnızca kendi egemen seçimine dayanır” tespitinde bulunmuştur.²⁷

B. Çekilme Kararını Bildirme

AB’den çekilmek isteyen bir üye devlet, kendi anayasal gerekliliklerine uygun olarak çekilme kararı aldıktan sonra niyetini AB Zirvesine bildirmelidir.²⁸ Peki, bu bildirim, nasıl ve ne zaman yapılmalıdır? Bildirimin nasıl yapılacağı görece tartışmasıdır.²⁹ Bu bildirim, sonuçlarının muazzamlığı göz önüne alındığında, açık ve kesin biçimde verilmesi gereken resmi bir işlemdir.³⁰ Bildirimin ne zaman yapılacağı ise görece tartışmalıdır. Bir tarafta, bir üye devletin istediği zaman bildirim yapabileceğini belirtenler bulunmaktadır.³¹ Örneğin Elliott’a göre: “... AB [bir üye devlet] üstüne resmi [çekilme] müzakerelerini başlatmak için muazzam bir siyasi baskı getirebilir, ancak hızı arttırmak konusunda hukuken hiçbir şey yapamaz”.³² Diğer tarafta, bir üye devletin “makul süre” içinde bildirim yapabileceğini belirtenler bulunmaktadır. Örneğin Hillion’a göre: “ABA md. 50’yi etkin kılmaya ilişkin zamanlama konusundaki takdir yetkisi, özellikle de ABA md. 4(3)’te yer alan dürüst işbirliği ilkesi ışığında, sınırsız değildir”.³³ Buna ek olarak ABA md. 50(2) gereği çekilme müzakereleri, gayri resmi düzeyde bile olsa, çekilme bildirimini olmaksızın başlatılmıyor olmalıdır.³⁴

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında BK’nin çekilme niyeti bildirimini net olduğu, zamanlama açısından ise AB’nin siyasi baskı yaptığı, ancak hukuki bir yükümlülük üstünde durulmadığı görülebilir. Birincisi, BK’nin çekilme niyeti bildirimini, BK Başbakanı tarafından AB Zirvesi Başkanı’na hitaben kaleme alınan 29 Mart 2017 tarihli mektup ile yapılmıştır ve BK’nin AB’den çekilme niyetinin ABA md. 50(2)’ye uygun olarak AB

²⁷ Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 50.

²⁸ ABA md. 50(ilk cümle).

²⁹ Bu yönden örneğin bir üye devletin çekilme hakkı üstünde herhangi bir maddi koşul yoktur, bir başka deyişle o üye devlet, kararının gerekçelerini belirtmek zorunda değildir. Wyrozumska, “Article 50”, 1406. Benzer tespitler için bkz. Tridimas, “Article 50”, 301.

³⁰ Tridimas, “Article 50”, 303. Hillion’a göre de bu bildirim “net” olmalıdır, çünkü tüm çıkış sürecini tetikleyen resmi bir aşamayı oluşturur. Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 219.

³¹ Ayrıca bkz. Tridimas, “Article 50”, 303; 306.

³² Mark Elliott, “Can the EU force the UK to trigger the two-year Brexit process?”, *Public Law for Everyone* (blog), 2016, <https://publiclawforeveryone.com/2016/06/26/brexit-can-the-eu-force-the-uk-to-trigger-the-two-year-brexit-process/>. Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

³³ Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 219. Aynı yönde bkz. Lagerlof, “The British Withdrawal”, 113.

³⁴ Bu yönde ayrıca bkz. Hestermeyer, “How Brexit Will Happen”, 15-16. Tridimas’a göre AB, bildirim verilmeden önce çekilmekte olan devlet ile müzakerelere girmek yönünden herhangi bir yükümlülük sahibi değildir. Tridimas, “Article 50”, 306.

Zirvesine bildirildiği net biçimde belirtilmiştir.³⁵ İkincisi, AB, BK'nin *Brexit* referandumundan üç gün sonraki, 29 Haziran 2016 tarihli, Gayri Resmi Toplantı sonrasında “BK'nin Birlik'ten çekilme niyetini AB Zirvesine bildirmek İngiliz Hükümetine düşer”, ancak “bu, mümkün olduğu kadar çabuk yapılmalıdır”, dahası “bu bildirim gerçekleştirilmeksizin herhangi bir tür müzakere söz konusu olamaz” şeklinde bir Açıklama yayınlamıştır.³⁶

C. Çekilme Kararını Bildirmenin Sonuçları

Bir üye devlet AB'den çekilme niyetini AB Zirvesine bildirdiği andan itibaren, çekilmeye ilişkin saatin başlatılmasının haricinde,³⁷ o devletin AB içindeki –özellikle de karar almaya ilişkin– konumu üstünde birtakım sonuçlar doğar.³⁸

İlk olarak, çekilme süreci ile bağlantılı olarak bu süreçte yer alacak AB kurumları açısından şu tespitler yapılabilir. Birincisi, çekilen üye devletin AB Zirvesindeki veya Konseydeki temsilcisi, AB Zirvesinde veya Konseyde kendisini ilgilendiren görüşmelere ve kararlara katılamaz.³⁹ Bununla birlikte, Komisyon, Avrupa Parlamentosu veya ABAD ile ilgili olarak benzer bir düzenleme öngörülmemiştir. Bir başka deyişle, çekilen üye devlet adına veya dolayısıyla ilgili kurumda bulunan kişiler, o kurumlar çekilme süreci ile bağlantılı olarak hareket ederken de orada bulunacaktır.⁴⁰ Bu durum, kimilerince eleştirilmiş olmakla birlikte,⁴¹ bu kurumların üye devletlerden ziyade AB'nin ve vatandaşlarının menfaatlerini gözettiği⁴² mantığının olağan bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.⁴³

³⁵ European Council, XT 20001/17, Brussels, 29 March 2017, s. 1.

³⁶ <<http://www.consilium.europa.eu/media/20462/sn00060-en16.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020, pt. 2. (Vurgu eklenmiştir.)

³⁷ Bkz. “IV. Çekilmenin Tamamlanması”, s. 15.

³⁸ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Lagerlof, “The British Withdrawal”, 132-36.

³⁹ ABA md. 50(4).

⁴⁰ Örneğin bkz. Lagerlof, “The British Withdrawal”, 121.

⁴¹ Örneğin Łazowski'ye göre ABA md. 50(4)'ün Avrupa Parlamentosu açısından da *mutatis mutandis* uygulanması gerektiği ileri sürülebilir. Adam Łazowski, “Be Careful What You Wish for: Procedural Parameters of EU Withdrawal”, içinde *Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union: Troubled Membership*, ed. Carlos Closa (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 243. Ayrıca bkz. Anthony Arnall vd., *Wyatt and Dashwood's European Union Law*, 5. baskı (Oxford: Sweet & Maxwell, 2006), 30.

⁴² Sanem Baykal ve İlke Göçmen, *Avrupa Birliği Kurumsal Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 167.

⁴³ Ayrıca bkz. Hillion, “Accession and Withdrawal”, 138. Tridimas, “Article 50”, 307-8.

İkinci olarak, çekilme sürecinden bağımsız olarak, genel olarak AB’de karar alma açısından şu tespit yapılabilir.⁴⁴ Çekilen üye devlet adına veya dolayısıyla AB kurum, ofis, organ veya ajanslarında bulunan kişiler, AB’de karar alma açısından orada bulunmaya devam edecektir.⁴⁵ Bu noktada şöyle bir soru akla gelebilir: Çekilmekte olan bir üye devletin gelecekte muhtemelen bağlı olmayacağı AB tasarrufu önerilerini şekillendirmesine ve hatta engellenmesine ne ölçüde izin verilmelidir?⁴⁶ Aksi de iddia edilebilir olmakla birlikte,⁴⁷ denilebilir ki çekilmekte olan üye devlet, çekilmenin tamamlanma anına kadar AB üyesi olacak, dolayısıyla AB hukuku ile bağlı olacaktır, öyleyse çekilme tamamlanana kadar “tam” üye devlet olarak kalmalı, bu yönden özellikle ABA md. 4(3)’teki dürüst işbirliği ilkesine riayet etmelidir.⁴⁸

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında, çekilme süreci ile bağlantılı ve bağımsız olarak AB kurumları açısından şu tespitler yapılabilir. Birincisi, çekilme süreci ile bağlantılı olarak, ABA md. 50(4)’te açıkça yazdığı üzere, yalnızca AB Zirvesi ve Konsey bakımından oluşum değişmiş,⁴⁹ –olması gerektiği gibi– bu hüküm *mutatis mutandis* örneğin Avrupa Parlamentosuna genişletilmemiştir. İkincisi, çekilme sürecinden bağımsız olarak, BK adına veya dolayısıyla AB kurum, ofis, organ veya ajanslarında bulunan kişiler yerlerinde kalmıştır.⁵⁰ Bu yönden gerek AB’nin gerek BK’nin çekilmenin tamamlanma anına kadar BK’nin AB üyesi olacağı üstünde durması vurgulanabilir. AB Zirvesi, örneğin 11 Nisan 2019 ve 28 Ekim 2019 tarihli Kararlarında özellikle Birlik karar alma süreçlerine katılım bakımından BK’nin çekilme tamamlanmadıkça “dürüst işbirliği ilkesine uygun olarak yapıcı ve sorumlu biçimde davranacağı taahhüdünü” hatırlatmıştır.⁵¹ BK Başbakanı, AB Zirvesi Başkanı’na hitaben kaleme aldığı 5 Nisan 2019 tarihli mektup ile çekilme tamamlanana kadar BK’nin dürüst işbirliği ilkesine uygun

⁴⁴ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Tamara Čapeta, “Brexit and the EU Constitutional Order: A Three Act Tragedy”, *Croatian Yearbook of European Law and Policy* 12 (2016): 9-10.

⁴⁵ Krş. ABA md. 50(4).

⁴⁶ Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 243. Ayrıca bkz. Bilgin, “Avrupa Birliğinden Çekilme Hakkı”, 227. Hofmeister, “Right to Withdraw from the EU”, 594. Tridimas, “Article 50”, 308.

⁴⁷ Bu yönde bkz. Hillion, “Accession and Withdrawal”, 138-39.

⁴⁸ Bu yönde bkz. Hillion, 138. Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 243. Markakis, “Brexit Referendum”, 18-19.

⁴⁹ Örneğin bkz. 2019/476 sayılı AB Zirvesi Kararı Dibace (12); 2019/584 sayılı AB Zirvesi Kararı Dibace (14).

⁵⁰ Örneğin bkz. 2019/1810 sayılı AB Zirvesi Kararı Dibace (12). Örneğin BK, 23-26 Mayıs 2019 tarihlerindeki Avrupa Parlamentosu seçimlerine katılmış ve Avrupa Parlamentosuna 73 vekil göndermiştir. <http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-16-2332_en.htm>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁵¹ 2019/584 sayılı AB Zirvesi Kararı Dibace (10); 2019/1810 sayılı AB Zirvesi Kararı Dibace (11).

olarak yapıcı ve sorumlu bir üye devlet olarak davranmaya devam edeceğini not düşmüştür.⁵²

Bununla birlikte, BK, örnek olarak elinde tuttuğu önemli pozisyonları terk etmeyi tercih etmiştir. Örneğin 2014-2019 Komisyonunda BK'nin "Finansal İstikrar, Finansal Hizmetler ve Sermaye Piyasası Birliği" gibi önemli bir alandan sorumlu Komiseri Jonathan Hill istifa etmiş,⁵³ yerine "Güvenlik Birliği" alanından sorumlu Komiseri Julian King gelmiştir.⁵⁴ Yine BK, önceden planlandığı gibi⁵⁵ 2017 Temmuz – Aralık arasında Konsey Başkanlığı yürütmekten vazgeçmiş, bu nedenle⁵⁶ Konsey Başkanlığı listesi BK çıkarılarak yeniden belirlenmiştir.⁵⁷ Son olarak, BK, 31 Ekim 2019 tarihinde AB'den çekileceği öngörüsüyle 2019-2024 Komisyonuna Komiser önermemiş, hatta bu tarihte AB'den çekilemeyecek olduğu anlaşıldığında bile –AB hukukunu açıkça ihlal etmek pahasına– bir Komiser adayı önerisi getirmemiştir.⁵⁸ Komisyon ise, bu nedenle, BK'ye karşı ihlal davası prosedürünü başlatmıştır.⁵⁹

Çekilme kararının varlığını ve bildirimini takiben olası bir çekilme anlaşmasına giden yol açıılır.

III. Çekilme Anlaşması

Çekilme anlaşması ile ilgili olarak konunun usuli ve maddi boyutunun yanı sıra bu anlaşmanın hukuki niteliği ortaya konabilir.

A. Çekilme Anlaşması / Usuli Yön

Çekilme anlaşması, ABA md. 50 temelinde, AB Zirvesinin belirleyeceği yönlendirici ilkeler ışığında ve ABİHA md. 218(3)'e uygun olarak müzakere

⁵² <https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/793058/PM_letter_to_His_Excellency_Mr_Donald_Tusk__1_.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁵³

⁵⁴ <https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2014-2019/king_en>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁵⁵ [2009] OJ L 322/28.

⁵⁶ <<http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/07/26/council-rotating-presidencies-revised-order>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁵⁷ [2016] L 208/42.

⁵⁸ Bkz. 2019/1810 sayılı AB Zirvesi Kararı Dibase (11).

⁵⁹ <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6286>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

edilecek ve AB adına, Avrupa Parlamentosunun muvafakatini aldıktan sonra, Konsey tarafından nitelikli çoğunlukla akdedilecektir.⁶⁰

Çekilme anlaşması, AB söz konusu olduğunda, usuli açıdan şu adımları takip edecektir:⁶¹ (i) AB Zirvesi yönlendirici ilkeleri belirler,⁶² (ii) Komisyon bu yönlendirici ilkeler ışığında müzakereleri başlatmak için Konseye tavsiyeler sunar,⁶³ (iii) Konsey yönlendirici ilkeler ışığında müzakere talimatlarını kabul eder,⁶⁴ (iv) Konsey anlaşmanın imzalanması için yetki verir,⁶⁵ (v) Avrupa Parlamentosu anlaşmaya ilişkin muvafakatini verir,⁶⁶ (vi) Konsey anlaşmayı nitelikli çoğunlukla akdeder.⁶⁷ (vii) ABAD, Görüş vermeye davet edilmek suretiyle veya anlaşmayı akdeden tasarrufun geçerlilik denetimine çağrılarak, çekilme anlaşması ile ilgili yargılama yapabilir.⁶⁸

Bir ön tespit olarak, bir üst paragrafta belirtilen ilk üç adım mutlaka geçilecektir, ancak daha sonraki adımlara geçilip geçilemeyeceği çekilmekte olan üye devlete bağlı olacaktır. Bunun nedeni, AB'nin çekilme anlaşmasını

⁶⁰ ABA md. 50(2). ABAD'a göre ABA md. 50(2), "...prosedürde çeşitli kurumların rollerini tanımlamaktadır". Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 53.

⁶¹ Bu yöndeki başka tespitler için bkz. Paul Craig, "The Process: Brexit and the Anatomy of Article 50", içinde *The Law & Politics of Brexit*, ed. Federico Fabbrini (Oxford: Oxford University Press, 2017), 53. Laurence W. Gormley, "Brexit - Nevermind the Whys and Wherefores: Fog in the Channel, Continent Cut Off", *Fordham International Law Journal* 40, sy 4 (2017): 1181 vd. Hestermeyer, "How Brexit Will Happen", 17-18. Łazowski, "Procedural Parameters of EU Withdrawal", 240-41; 241-44. Tatham, "EU Accession and Withdrawal after Lisbon", 150. Teasdale ve Bainbridge, *European Union*, 450. Wyrozumska, "Article 50", 1407. Uygulama ile ilgili olarak bkz. Statement after the informal meeting of the 27 heads of state or government, 15 December 2016, Annex. <<http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/12/15/statement-informal-meeting-27/pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁶² ABA md. 50(2/ikinci cümle).

⁶³ ABA md. 50(2/üçüncü cümle) aracılığıyla ABİHA md. 218(3).

⁶⁴ ABA md. 50(2/üçüncü cümle) aracılığıyla ABİHA md. 218(3 ve dolayısıyla 2).

⁶⁵ ABA md. 50(2/üçüncü cümle) aracılığıyla ABİHA md. 218(3 ve dolayısıyla 2).

⁶⁶ ABA md. 50(2/son cümle) aracılığıyla ABİHA md. 231. Bu noktada, Eeckhout ve Frantziou, Avrupa Parlamentosu veya çekilmekte olan devletin ulusal parlamentosu bir çekilme anlaşmasını uygun bulmazsa ne olabilir sorusuna yanıt aramıştır. Eeckhout ve Frantziou, "Brexit and Article 50 TEU", 729-31.

⁶⁷ ABA md. 50(2/son cümle) ve ABA md. 50(4) aracılığıyla ABİHA md. 238(3/b). Buna göre "...nitelikli çoğunluk, oylamaya katılan üye devletlerin nüfusunun en az %65'ini oluşturan üye devletlere tekabül edecek şekilde, söz konusu üye devletleri temsil eden Konsey üyelerinin en az %72'sini ifade eder".

⁶⁸ ABİHA md. 218(11), 263 ve 267. Bu yönde bkz. Čapeta, "Brexit and the EU Constitutional Order", 19-21. Lagerlof, "The British Withdrawal", 126-27. Hillion, "Accession and Withdrawal", 141-42. Tridimas, "Article 50", 306-7.

müzakere etmekle ve akdetmekle yükümlü tutulmuş olması,⁶⁹ ancak çekilmekte olan üye devletin böyle bir yükümlülük altında olmamasıdır.⁷⁰ Bu bakımdan, ABA md. 50, açıkça optimum bir çözüm olarak müzakere edilmiş bir ayrılıktan yanaysa da, çekilen devlete ayrılma konusunda tek taraflı bir hak da vermektedir.⁷¹ Bununla birlikte, Łazowski'nin de belirttiği gibi, herhangi bir anlaşma olmaksızın çekilme hukuken mümkün olsa bile⁷² doğacak siyasi, ekonomik ve hukuki sonuçlar nedeniyle bu gerçekçi bir senaryo olmasa gerekir.⁷³

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında –şu ana kadar– gelişmeler üç döneme ayrılabilir. Birinci dönemde, 9 Ocak 2019 tarihine kadar iki üst paragraftaki tüm adımlar atılmıştır. (i) 29 Nisan 2017'de AB Zirvesi –Avrupa Parlamentosunun 5 Nisan 2017 tarihli BK ile çekilme müzakerelerine ilişkin İlke Kararını göz önüne alarak⁷⁴– yönlendirici ilkeleri belirlemiştir.⁷⁵ (ii) 3 Mayıs 2017'de Komisyon bu yönlendirici ilkeler ışığında müzakereleri başlatmak için Konseye tavsiyeler sunmuştur.⁷⁶ (iii) 22 Mayıs 2017'de Konsey yönlendirici ilkeler ışığında müzakere talimatlarını kabul etmiştir.⁷⁷

⁶⁹ ABA md. 50(2/ikinci cümle). Ayrıca bkz. Gordon ve Moffatt, “Brexit”, 15. Hillion, “Accession and Withdrawal”, 139. Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 236. Örneğin Eeckhout ve Frantziou'ya göre AB, “anlaşmasız” Brexit'ten kaçınmak için elinden geleni yapmak yönünden anayasal bir yükümlülük altındadır. Eeckhout ve Frantziou, “Brexit and Article 50 TEU”, 707.

⁷⁰ Krş. ABA md. 50(2/ikinci cümle). Ayrıca bkz. Bieber, Epiney ve Haag, *Die Europäische Union*, 84. Hillion, “Accession and Withdrawal”, 139. Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 236. Bundan başka, Hillion'a göre müzakereler çekilmekte olan devletin tartışmaya istekliliğine bağlıdır, ancak bu devlet, bir üye devlet olarak, dürüst işbirliği ilkesi ve dolayısıyla –etkili bir çıkışa kadar bir anlaşmayı müzakere etmek dâhil– Birliğin görevlerini yerine getirmesine yardım etme yükümlülüğü ile bağlıdır. Hillion, “Accession and Withdrawal”, 139. Łazowski'ye göre ise çekilmekte olan devletin çekilme anlaşmasını müzakere etme yükümlülüğünün dürüst işbirliği ilkesinden çıkarılabilir çıkarılmayacağı belirsizdir. Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 236. Hofmeister da, dürüst işbirliği ilkesi ile çekilme hakkı arasındaki ilişkiyi sorgulamıştır. Hofmeister, “Right to Withdraw from the EU”, 598-99. Ayrıca bkz. European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 25-27.

⁷¹ Tatham, “EU Accession and Withdrawal after Lisbon”, 152. Benzer görüşler için bkz. Streinz, *Europarecht*, 141. Wyrozumska, “Article 50”, 1409. Ayrıca bkz. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 56.

⁷² Örneğin bkz. Closa, “Interpreting Article 50”, 198.

⁷³ Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 235. Çapeta'ya göre tek taraflı çekilme, hukuken mümkün olarak tanınmışsa bile gayri meşrudur, denilebilir. Çapeta, “Brexit and the EU Constitutional Order”, 14. Hillion'a göre pratik açıdan üyeliğin yarattığı karşılıklı bağımlılık derecesi her iki tarafı da ayrılıklarının getireceği karmaşık sonuçları işbirliği içerisinde ele almaya yönlendirecektir. Hillion, “Accession and Withdrawal”, 140.

⁷⁴ European Parliament, P8_TA(2017)0102, 5 April 2017.

⁷⁵ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017.

⁷⁶ European Commission, COM(2017) 218 final, 3 May 2017.

⁷⁷ Council, XT 21016/17 ADD 1 REV 2, Brussels, 22 May 2017.

Tüm bu belgeler ile *Brexit* sürecinde iki aşamalı bir yaklaşım geliştirilmiştir.⁷⁸ Buna göre birinci aşamada, BK'nin düzenli biçimde çekilebilmesi için gerekli olduğu düşünülen belli başlı konular görüşülecektir: -vatandaşların hakları, -finansal çözüm, -Kuzey İrlanda'nın durumu.⁷⁹ AB Zirvesi ilk aşamada yeterli ilerleme olduğuna karar verirse geçilecek⁸⁰ ikinci aşamada, çekilme anlaşmasının yanı sıra BK'nin AB ile gelecekteki ilişkisinin çerçevesi hakkında etraflıca bir mutabakata varılacaktır.⁸¹ AB ile BK arasındaki gelecekteki ilişki anlaşması ise, ancak BK bir üçüncü devlet olduğunda tamamlanabilecek ve akdedilebilecektir.⁸²

İkinci aşama da kendi içinde ikiye ayrılarak ilerlemiştir. İlk olarak şu gelişmeler yaşanmıştır: **(i)** 15 Aralık 2017'de AB Zirvesi, –Avrupa Parlamentosunun 3 Ekim 2017⁸³ ve 13 Aralık 2017⁸⁴ tarihli müzakerelerdeki durum ile ilgili İlke Kararlarını göz önüne alarak ve Komisyonun 8 Aralık 2017 tarihli ilk aşamada yeterli ilerlemenin olduğu değerlendirmesinde bulunduğu Bildiri akabinde⁸⁵– ilk aşamada yeterli ilerleme olması, dolayısıyla geçiş dönemi ve gelecekteki ilişki ile ilgili ikinci aşamaya geçilmesi temelinde yeni yönlendirici ilkeleri benimsemiştir.⁸⁶ **(ii)** 20 Aralık 2017'de Komisyon bu yeni yönlendirici ilkeler ışığında müzakereleri ilerletmek için Konseye tavsiyeler sunmuştur.⁸⁷ **(iii)** 29 Ocak 2018'de Konsey yeni yönlendirici ilkeler ışığında müzakereleri ilerletici talimatlarını kabul etmiştir.⁸⁸

İkinci olarak şu gelişmeler yaşanmıştır: **(i)** Komisyon, 28 Şubat 2018 tarihinde çekilme anlaşmasının taslağını yayınlamış,⁸⁹ 19 Mart 2018 tarihinde bu taslağı, bu kez AB ile BK arasındaki ilerlemeyi gösterecek bir

⁷⁸ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 4. Ayrıca bkz. European Parliament, P8_TA(2017)0102, 5 April 2017, pt. 14-15.

⁷⁹ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 8-17.

⁸⁰ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 4.

⁸¹ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 5, 18-24.

⁸² European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 5.

⁸³ European Parliament, P8_TA(2017)0361, 3 October 2017.

⁸⁴ European Parliament, P8_TA(2017)0490, 13 December 2017.

⁸⁵ European Commission, COM(2017) 784 final, Brussels, 8 December 2017. Ayrıca 8 Aralık 2017'de AB ve BK müzakerecileri müzakerelerdeki ilk aşamadaki ilerleme ile ilgili bir Ortak Rapor hazırlamıştır. <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/joint_report.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁸⁶ European Council, XT 20011/17, Brussels, 15 December 2017.

⁸⁷ European Commission, COM(2017) 830 final, 20 December 2017.

⁸⁸ Council, XT 21004/18 ADD 1 REV 2, Brussels, 29 January 2018.

⁸⁹ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/draft_withdrawal_agreement.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

versiyonuyla, yayınlamıştır.⁹⁰ (ii) 23 Mart 2018’de AB Zirvesi –Avrupa Parlamentosunun 14 Mart 2018 tarihli AB ile BK arasındaki gelecekteki ilişkilere dair İlke Kararını göz önüne alarak⁹¹– AB ile BK arasındaki gelecekteki ilişkiye odaklanan yeni yönlendirici ilkeler benimsemiştir.⁹² (iii) 25 Kasım 2018’de AB Zirvesi –14 Kasım 2018’de müzakereciler düzeyinde uzlaşılan– taslak çekilme anlaşmasını⁹³ ve AB ile BK arasındaki gelecekteki ilişkinin çerçevesine ilişkin taslak siyasi deklarasyonu⁹⁴ uygun bulmuştur.⁹⁵ (iv) 9 Ocak 2019’da Konsey –Komisyonun 5 Aralık 2018 tarihli önerisi üzerine⁹⁶– çekilme anlaşmasının akdedilmesine ilişkin kararını, muvafakatini almak üzere, Avrupa Parlamentosuna iletmiştir.⁹⁷ (v) 11 Ocak 2019’da Konsey –Komisyonun 5 Aralık 2018 tarihli önerisi üzerine⁹⁸– çekilme anlaşmasının imzalanması için AB Zirvesi Başkanı’na ve Komisyon Başkanı’na yetki vermiştir.⁹⁹ Böylelikle, birinci dönemde, çekilme anlaşmasının AB açısından atılması gerekli tüm usuli adımları, imza ve akdetme BK kaynaklı gelişmeler neticesinde gerçekleşmemiş olmakla birlikte, atılmıştır.¹⁰⁰

İkinci dönemde, kabaca Ocak – Ağustos 2019 arasında, BK, 14 Kasım 2018 tarihli çekilme anlaşmasını ve siyasi deklarasyonu onaylamakta sıkıntı yaşamıştır. BK Başbakanı, AB Zirvesi ve Komisyon Başkanı’na hitaben kaleme aldığı 14 Ocak 2019 tarihli mektup ile BK parlamentosunun taslak anlaşmayı ve siyasi deklarasyonu tartışmaya başladığı, ancak İrlanda adasında katı sınırdan (*hard border*) kaçınmak için geliştirilen *backstop* mekanizmasının –kendisi öyle düşünmüyor olsa bile– bazılarında AB’nin gelecekteki ilişki anlaşmasını enerjik ve istekli olarak müzakere etmekten caydırabileceği veya vazgeçirebileceği endişesinin oluşturduğunu ifade

⁹⁰ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/draft_agreement_coloured.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁹¹ European Parliament, P8_TA(2018)0069, 14 March 2018.

⁹² European Council, XT 20001/18, Brussels, 23 March 2018.

⁹³ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/draft_withdrawal_agreement_0.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

⁹⁴ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/outline_of_the_political_declaration.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020. Bu Siyasi Deklarasyon hakkında 22 Kasım 2018 tarihinde siyasi düzeyde de uzlaşma sağlanmıştır. Council, XT 21095/18, Brussels, 22 November 2018.

⁹⁵ European Council, EUCO XT 20015/18, Brussels, 25 November 2018, pt. 1 ve 2.

⁹⁶ European Commission, COM(2018) 834 final, Brussels, 5 December 2018.

⁹⁷ Council, XT 21105/1/18 REV 1, Brussels, 9 January 2019.

⁹⁸ European Commission, COM(2018) 833 final, Brussels, 5 December 2018.

⁹⁹ 2019/274 sayılı Konsey Kararı md. 2.

¹⁰⁰ Bundan başka, AB, ister anlaşmalı ister anlaşmasız olsun, BK’nin AB’den çekilmesine hazırlık da yapmıştır. European Council, EUCO XT 20006/18, Brussels, 29 June 2018, pt. 4. European Commission, COM(2018) 556 final/2, Brussels, 27 August 2018.

etmiştir.¹⁰¹ BK Başbakanı'na göre, bu endişeleri giderebilmek adına, örneğin çekilme anlaşması ile siyasi deklarasyon arasındaki hukuki bağı teyit etmek gibi, birtakım ek taahhütler aracılığıyla *backstop* mekanizmasını ileride kullanmaya gerek kalmayacağı algısı güçlendirilebilir ve kullanılacak olursa da, örneğin İrlanda/Kuzey İrlanda Protokolü'nün 1998 Belfast Anlaşması hükümlerine etki etmeyeceği gibi, kimi açıklamalar üstünde uzlaşılabilir.¹⁰² AB Zirvesi ve Komisyon Başkanı, BK Başbakanı'na hitaben kaleme aldığı 14 Ocak 2019 tarihli mektup ile kurumları adına bu taahhütleri ve açıklamaları teyit ettiklerini ifade etmiştir.¹⁰³

Bununla birlikte, 14 Ocak 2019 tarihli mektup BK'nin onay sürecinde önünü açmakta yeterli olamamıştır. Bunun üzerine, Komisyon Başkanı AB Zirvesi Başkanı'na hitaben kaleme aldığı 11 Mart 2019 tarihli mektup ile, – BK parlamentosundaki pozitif bir oylamayı takiben– 21-22 Mart 2019 tarihli AB Zirvesinde onaylanmak üzere, çekilme anlaşmasına ilişkin enstrüman ve siyasi deklarasyona ilişkin ortak bildiri metinlerini göndermiştir.¹⁰⁴ BK Başbakanı ise AB Zirvesi Başkanı'na hitaben kaleme aldığı 20 Mart 2019 tarihli mektup ile, uzlaşının BK Parlamentosu tarafından ikinci kez ret edildiğini hatırlatarak, tekrar onaya sunulmadan evvel 11 Mart 2019 tarihli metinlerin AB Zirvesi tarafından onaylanması isteğinde bulunmuştur.¹⁰⁵ AB Zirvesi, 21 Mart 2019 tarihinde bu metinleri onaylamıştır.¹⁰⁶

Tüm bunlara rağmen, onay süreci, BK açısından tam bir açmaza dönüşmüştür: BK Başbakanı'nın AB Zirvesi Başkanı'na hitaben kaleme aldığı 5 Nisan 2019 tarihli mektupta yazıldığı üzere, BK Parlamentosu uzlaşmayı onaylamamış, buna karşın herhangi bir diğer öneri lehine çoğunluk oluşturamamış, ancak AB'den anlaşma olmaksızın çekilmeye karşı olduğunu yinelemiştir.¹⁰⁷

¹⁰¹ <<https://www.consilium.europa.eu/media/37878/20190114-letter-may-to-tusk-juncker-brexite.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁰² <<https://www.consilium.europa.eu/media/37878/20190114-letter-may-to-tusk-juncker-brexite.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁰³ <<https://www.consilium.europa.eu/media/37871/20190114-letter-to-prime-minister-may.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020. Mektuptaki ilgi çekici tespitlerden birisi, ikinci sayfadaki, “[AB] Zirvesi Sonuç Bildirgeleri, Birlik içinde hukuki değer taşıyor” ... “bir uluslararası anlaşmanın, örneğin çekilme anlaşmasının, yorumlanacağı bağlamın bir parçasını oluşturuyor” tespitidir.

¹⁰⁴ <<https://www.consilium.europa.eu/media/41013/20190311-letter-president-juncker-tusk.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020. Metinler için bkz. Council, XT 21014/19, Brussels, 20 March 2019 ve Council, XT 21018/19, Brussels, 20 March 2019.

¹⁰⁵ European Council, EUCO XT 20005/19, Brussels, 20 March 2019 Annex.

¹⁰⁶ European Council, EUCO XT 20004/19, Brussels, 21 March 2019 pt. 2.

¹⁰⁷ <https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/793058/PM_letter_to_His_Excellency_Mr_Donald_Tusk__1_.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

İkinci dönemde yaşanan bu gelişmeler, çekilme anlaşmasının imzalanmasına ve akdedilmesine ilişkin kararlarda, teknik açıdan, değişiklik yapmayı gerektirmiştir. 11 Nisan 2019'da çekilme anlaşması, BK ile uzlaşma içinde, yürürlüğe giriş tarihi yönünden güncellenmiştir.¹⁰⁸ Bunun üzerine, 11 Nisan 2019'da Konsey, çekilme anlaşmasının akdedilmesine ilişkin kararını güncelleyerek, muvafakatini almak üzere, Avrupa Parlamentosuna iletmıştır.¹⁰⁹ 13 Nisan 2019'da Konsey –Komisyonun 13 Nisan 2019 tarihli önerisi üzerine¹¹⁰– çekilme anlaşmasının imzalanması kararını değiştirmiştir.¹¹¹ BK ise, tüm bu gelişmelere karşın, onay sürecini tamamlayamamıştır.

Üçüncü dönemde, kabaca Eylül 2019 sonrasında, BK, Başbakan değişikliğinin ardından, İrlanda/Kuzey İrlanda Protokolü ve siyasi deklarasyonu yeniden müzakere ederek yeni bir onay süreci başlatmıştır. (i) Eylül 2019 başlarında, AB ile BK arasındaki müzakereler, BK'nin BK Parlamentosunda gerekli çoğunluğu sağlayabilmesi adına, yeniden başlamıştır.¹¹² (ii) 18 Eylül 2019 tarihinde, Avrupa Parlamentosu müzakerelerdeki durum ile ilgili bir İlke Kararı almıştır.¹¹³ (iii) 17 Ekim 2019 tarihinde, müzakereciler Revize İrlanda Protokolü¹¹⁴ ve Revize Siyasi Deklarasyon¹¹⁵ metninde uzlaşmış, Komisyon da bunu onaylamıştır.¹¹⁶ Komisyon, 17 Ekim 2019 tarihli basın açıklamasında, Çekilme Anlaşması'nın İrlanda Protokolü dışında değişikliğe uğramadığını, Revize İrlanda Protokolü ile de İrlanda adasında katı sınırdan (*hard border*) kaçınmak için *backstop* mekanizması yerine yeni bir çözüm üretildiğini, Revize Siyasi Deklarasyon ile de mevcut BK Hükümetinin, öncekinin aksine, serbest ticaret anlaşmasını temel alan bir model tercih ettiğini belirtmiştir.¹¹⁷ (iv) 17 Ekim 2019 tarihinde, AB Zirvesi, revize çekilme anlaşmasını ve revize siyasi

¹⁰⁸ Bkz. 2019/642 sayılı Konsey Kararı Dibace (8).

¹⁰⁹ Council, XT 21105/2/18 REV 2, Brussels, 11 April 2019.

¹¹⁰ European Commission, COM/2019/194 final, Brussels, 13 April 2019.

¹¹¹ 2019/642 sayılı Konsey Kararı.

¹¹² <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/letter_president_juncker_to_president_tusk_0.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹¹³ European Parliament, P9_TA-PROV(2019)0016, 18 September 2019.

¹¹⁴ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/revise_withdrawal_agreement_including_protocol_on_ireland_and_northern_ireland.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹¹⁵ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/revise_political_declaration.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹¹⁶ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/letter_president_juncker_to_president_tusk_0.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹¹⁷ <https://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-6120_en.htm>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

deklarasyonu uygun bulmuştur.¹¹⁸ (v) 18 Ekim 2019’da Konsey, revize çekilme anlaşmasının akdedilmesine ilişkin kararını, muvafakatini almak üzere, Avrupa Parlamentosuna ilemiştir.¹¹⁹ (v) 21 Ekim 2019’da Konsey – Komisyonun 18 Ekim 2019 tarihli önerisi üzerine¹²⁰– revize çekilme anlaşmasının imzalanması için AB Zirvesi Başkanı’na ve Komisyon Başkanı’na yetki vermiştir.¹²¹ (vi) Bu arada, onay süreci BK açısından yine bir açmaza dönüşmüş, 31 Ekim 2019 tarihinde, 12 Aralık 2019 tarihi için erken genel seçim kararı alınmıştır.¹²² (vii) Seçim sonrası, 24 Ocak 2020’de AB Zirvesi Başkanı ve Komisyon Başkanı ile BK Başbakanı revize çekilme anlaşmasını imzalamıştır.¹²³ (viii) 29 Ocak 2020’de BK revize çekilme anlaşmasının yürürlüğe girmesi için gerekli iç prosedürleri tamamladığı hakkında AB’ye bildirimde bulunmuştur.¹²⁴ 29 Ocak 2020’de Avrupa Parlamentosu anlaşmaya muvafakat vermiştir¹²⁵ ve 30 Ocak 2020’de Konsey, bunun üzerine, AB adına anlaşmayı akdeden kararı almıştır.¹²⁶ (ix) Çekilme Anlaşması 31 Ocak 2020 tarihinde yürürlüğe girmiştir¹²⁷ ve BK artık AB üye devleti olmaktan çıkmıştır.

Tüm bu gelişmeler ışığında çekilme anlaşmasının usuli yönü ile ilgili birtakım tespitler yapılabilir. Birincisi, gerek BK gerek AB, süreç içerisinde inişler ve çıkışlar olsa da, çekilme anlaşması yapmak yönünde irade sergilemiştir. BK, örneğin BK Parlamentosunun –özetle– anlaşma olmadığı müddetçe süre uzatımı gerekliliği getiren 9 Eylül 2019 tarihli “Avrupa Birliği (Çekilme) (No. 2) Kanunu 2019”ün gösterdiği üzere¹²⁸, anlaşmalı ayrılıktan yanadır. AB de, BK ile mutabakat halinde çekilme süresini birkaç kez uzatarak anlaşmalı ayrılıktan yana olan duruşunu korumuştur.¹²⁹ İkincisi, AB Zirvesinin ve Konseyin başını çektiği AB tarafı müzakerelere öncülük

¹¹⁸ European Council, EUCO XT 20018/19, Brussels, 17 October 2019, pt. 1 ve 2.

¹¹⁹ Council, XT 21105/3/18 REV 3, Brussels, 18 October 2019.

¹²⁰ European Commission, COM(2019) 880 final, Brussels, 18 October 2019.

¹²¹ 2019/1750 sayılı Konsey Kararı ile değişik 2019/274 sayılı Konsey Kararı md. 2.

¹²² Early Parliamentary General Election Act 2019 (c. 29). <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/29/enacted/data.htm>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹²³ <<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-uk-after-referendum/>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹²⁴ <<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-uk-after-referendum/>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹²⁵ European Parliament, XT 21105/3/2018 – C9-0148/2019 – 2018/0427(NLE), 29 January 2020.

¹²⁶ 2020/135 sayılı Konsey Kararı.

¹²⁷ [2020] OJ L 29/7. (185. Madde)

¹²⁸ <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/26/enacted>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹²⁹ Bkz. “IV. Çekilmenin Tamamlanması”, s. 15.

etmekte olup müzakereler, AB tarafının istediği gibi, aşamalı olarak ilerlemektedir. Bu yönden, AB, her aşamaya uygulanacak “öz ilkeler” getirmiş¹³⁰ ve aşamaları da “çekilme”, “geçiş dönemi” ve “gelecekteki ilişkiler” olarak bölümlenmiş,¹³¹ her bir aşama için de ayrı yönlendirici ilkeler ve müzakere talimatları kabul etmiştir. Üçüncüsü, Komisyon, “BK ile yürütülecek karmaşık müzakereler için gerekli teknik bilginin tek sahibi olarak”¹³², teknik müzakerelerde başat rol oynamaktadır. Dördüncüsü, Avrupa Parlamentosu, her ne kadar ABA md. 50 onun rolünü AB’den çekilmenin son aşamalarında öngörmüşse bile, etkin bir oyuncu olarak kendisini göstermiştir.¹³³ Sonuncusu, ABAD, yargılama konusu yapıldıkça, çekilme anlaşması ile ilgili olarak söz söyleme potasında olacağını göstermiştir.¹³⁴

B. Çekilme Anlaşması / Maddi Yön

Çekilme anlaşması; neyi, ne ölçüde içerecek şekilde ve dolayısıyla kim tarafından yapılabilir?

Bu sorunun yanıtı, bir ölçüde, çekilme anlaşması ile gelecekteki ilişki anlaşması arasındaki ilişki ile bağlantılıdır. ABA md. 50(2)’ye göre çekilme anlaşması, çekilmekte olan devletin AB ile gelecekteki ilişkisinin çerçevesi dikkate alınarak, çekilmeye ilişkin kuralları belirleyen bir anlaşmadır. O hâlde, birincisi, çekilme anlaşması ile gelecekteki ilişki anlaşması birbirinden ayrılmış gözükmemektedir.¹³⁵ Bu yönden çekilme anlaşması, yalnızca çekilme ile alakalı olduğu ölçüde kurallar içermeli, bir başka deyişle çekilen devletin AB üyeliğinin sona ermesinin sonuçlarını düzenlemeye çalışmalıdır, denilebilir. Buna karşın örneğin Łazowski, “hukuki ve ekonomik belirlilik” temelinde “çekilme anlaşması ayrılığın yanı sıra gelecekteki ilişkilerin koşullarını da etraflıca düzenlemelidir” iddiasında bulunmuştur.¹³⁶ Eeckhout ve Frantziou da, çekilme anlaşmasının hukuki dayanak olarak birden fazla

¹³⁰ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 3.

¹³¹ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 4, 5 ve 6.

¹³² Hestermeyer, “How Brexit Will Happen”, 18.

¹³³ Lagerlof, “The British Withdrawal”, 118; Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 241.

¹³⁴ Örneğin bkz. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999.

¹³⁵ Bu yönde bkz. Craig, “Article 50”, 50. Hestermeyer, “How Brexit Will Happen”, 16. Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 224-25. Hofmeister, “Right to Withdraw from the EU”, 593. Tridimas, “Article 50”, 305. Bu yönden Craig’e göre “çekilme anlaşması esasen geriye dönüştür, [gelecekteki ilişki anlaşması] ise esasen ileriye dönüştür”. Craig, “Article 50”, 57.

¹³⁶ Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 245. Bkz. ve krş. Tatham, “EU Accession and Withdrawal after Lisbon”, 152.

maddeyi temel alabileceğini, böylelikle bir yandan ABA md. 50 temelinde çekilmeyi, diğer yandan örneğin ABİHA md. 207 veya 217 temelinde gelecekteki ilişkiyi aynı anda düzenleyebileceğini belirtmiştir.¹³⁷ Kanımca,¹³⁸ ABA md. 50, çekilme anlaşması ile gelecekteki ilişki anlaşmasını bilinçli olarak birbirinden ayırdığı gibi, bu madde ile örneğin ABİHA md. 207 veya 217 bir arada ele alınamaz, çünkü çekilmekte olan devlet, çekilme süreci boyunca hala AB üyesi devlet olup üçüncü devletmiş gibi kabul göremez.

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında, çekilme anlaşması ile gelecekteki ilişki anlaşması arasındaki farklılık, özellikle müzakerenin zamanlaması yönünden, tartışma konusu olmuştur.¹³⁹ BK, BK Başbakanı tarafından AB Zirvesi Başkanı'na hitaben kaleme alınan 29 Mart 2017 tarihli mektupta belirtildiği gibi, çekilme ile gelecekteki ilişkinin eş zamanlı olarak müzakeresini talep etmiştir.¹⁴⁰ AB ise, AB Zirvesinin 29 Nisan 2017 tarihli yönlendirici ilkelerinin ortaya koyduğu üzere,¹⁴¹ eş zamanlı müzakere fikri ile ilgilenmemiştir.¹⁴² İlk aşama müzakereleri, BK'nin düzenli biçimde çekilebilmesi için gerekli olduğu düşünülen belli başlı konuları içerecek, bu aşamada yeterli ilerleme olduğunda ikinci aşama müzakerelerine geçilecek, burada da BK'nin AB ile gelecekteki ilişkisinin çerçevesi hakkında etraflıca bir mutabakata varılmaya çalışılacaktır. AB, BK ile arasındaki gelecekteki anlaşmayı ancak BK bir üçüncü devlet olduğunda akdedecektir.¹⁴³

Çekilme anlaşması, çekilen devlet ile AB arasındaki ilişkiyi sonlandırma amacını taşıdığına göre, belli başlı konuları mutlaka içermeli ve salt AB tarafından yapılmalıdır. Birincisi, çekilme anlaşmasının içeriği büyük ölçüde AB tarafından belirlenecektir¹⁴⁴ ve Craig'e göre bu anlaşma, ayrılmak için gerekli asgari içeriği, yani para, kişiler ve sınırlar konularını muhtemelen kapsayacaktır.¹⁴⁵ Öyleyse AB ile çekilen devlet, öncelikle aralarında finansal

¹³⁷ Eeckhout ve Frantziou, "Brexit and Article 50 TEU", 715-17.

¹³⁸ Aynı yönde bir başka görüş için bkz. Jens C. Dammann, "A Little Bit Brexit: An Analysis of the Rules Governing Post-Withdrawal Treaties", *Texas International Law Journal* 53, no 2 (2018): 159. Lagerlof, "The British Withdrawal", 114 vd.

¹³⁹ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Craig, "Article 50", 53-55. G. T. Davies, "Legal and Constitutional Aspects of Brexit", *Tijdschrift Voor Constitutioneel Recht (TvCR)* 2017, sy 2 (2017): 146-47. Łazowski, "Procedural Parameters of EU Withdrawal", 246-47.

¹⁴⁰ European Council, XT 20001/17, Brussels, 29 March 2017, s. 6.

¹⁴¹ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 4-5.

¹⁴² Ayrıca bkz. 2019/1810 sayılı AB Zirvesi Kararı Dibase (13).

¹⁴³ Bkz. <<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-uk-negotiations-on-the-future-relationship/>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁴⁴ Łazowski, "Procedural Parameters of EU Withdrawal", 245.

¹⁴⁵ Craig, "Article 50", 57. Ayrıca bkz. Čapeta, "Brexit and the EU Constitutional Order", 12-14. Hestermeyer, "How Brexit Will Happen", 16.

çözüm,¹⁴⁶ Birlik vatandaşlarının durumu¹⁴⁷ ve sınır meseleleri¹⁴⁸ yönünden anlaşma sağlamalı, dahası devam etmekte olan prosedürlere ilişkin kurallar getirmeli denilebilir. Ayrıca, Tridimas'a göre çekilme anlaşması, “mevcut haklar ve yükümlülükler ile ilgili kurallar getirebilir, ancak herhangi bir yeni hak yaratamaz”.¹⁴⁹ İkincisi, çekilme anlaşması salt AB tarafından akdedilecektir,¹⁵⁰ zira bir devletin çekilmesine ilişkin kuralları belirlemek ABA md. 50 gereği AB'nin münhasır yetkisi içinde görülmelidir.¹⁵¹ Karşıt görüşte olanlar,¹⁵² örneğin Łazowski “çekilme anlaşmasının olası içeriği düşünüldüğünde bu anlaşmanın karma anlaşma olarak akdedilmesi gerekebilir” görüşünü ortaya atmışsa da,¹⁵³ gerek ABA md. 50 ile bahsedilen yetkinin niteliği gerek çekilme anlaşmasının işlevi ışığında bu, kabul edilebilir olmasa gerekir.

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında, en son, 31 Ocak 2020'de AB Resmi Gazetesi'nde yayınlanmış çekilme anlaşması mevcuttur.¹⁵⁴ Birincisi, buna göre çekilme anlaşması AB ile BK arasında akdedilecektir, bir başka deyişle karma anlaşma olmayacaktır. Esasen bu husus, Konseyin 22 Mayıs 2017 tarihli müzakere talimatlarında da ortaya konmuştu:¹⁵⁵ “[Çekilme anlaşması], Birlik tarafından müzakere edilecek ve akdedilecektir, bu yönden, [ABA md. 50], çekilmeyi ayarlamak için gerekli tüm konuları bu anlaşmada kapsamak için Birliğe bir olağanüstü yatay yetki bahşetmiştir”. İkincisi, çekilme anlaşması taslağının içeriği, ana hatlarıyla, şu konuları içermektedir: -Vatandaşların Hakları (**Kısım 2**), -Ayrılık Hükümleri (**Kısım 3**), ---Pazara Sunulmuş Mallar (Başlık I), ---Süren Gümrük Prosedürleri (Başlık II), ---Süren Katma Değer Vergisi ve Özel Tüketim Vergisi Konuları (Başlık III), --Fikri Mülkiyet (Başlık IV), ---Süren Cezai Konularda Polis ve Adli İşbirliği Konuları (Başlık V), ---Süren Medeni ve Ticari Konularda Adli İşbirliği Konuları (Başlık VI), ---İşlenmiş veya Elde Edilmiş Veriler ve Bilgiler (Başlık VII), ---Süren Kamu İhaleleri ve Benzer Prosedürler (Başlık VIII), ---AAET ile ilgili Meseleler (Başlık IX), ---Birlik Adli ve İdari Prosedürleri (Başlık X),

¹⁴⁶ Bu yönde bkz. Craig, “Article 50”, 57-58.

¹⁴⁷ Bu yönde bkz. Craig, 58. Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 233.

¹⁴⁸ Bu yönde bkz. Craig, “Article 50”, 58-59.

¹⁴⁹ Tridimas, “Article 50”, 309.

¹⁵⁰ Bu yönde bkz. Gormley, “Brexit”, 1182.

¹⁵¹ Bkz. ve krş. Çapeta, “Brexit and the EU Constitutional Order”, 11-12; 17. Krş. Lagerlof, “The British Withdrawal”, 119.

¹⁵² Örneğin bkz. Gordon ve Moffatt, “Brexit”, 17. Hestermeyer, “How Brexit Will Happen”, 17-18.

¹⁵³ Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 237. Krş. Eeckhout ve Frantziou, “Brexit and Article 50 TEU”, 714-15.

¹⁵⁴ [2020] OJ L 29/7.

¹⁵⁵ Council, XT 21016/17 ADD 1 REV 2, Brussels, 22 May 2017, pt. 5.

---İdari İşbirliği Prosedürleri (Başlık XI), İmtiyazlar ve Bağımsızlıklar (Başlık XII), ---Birlik Kurum, Organ, Ofis ve Ajanslarının İşlemesine ilişkin Diğer Meseleler (Başlık XIII), - Geçiş Dönemi (**Kısım 4**), -Finansal Hükümler (**Kısım 5**), -Kurumsal ve Son Hükümler (**Kısım 6**), ---Uyumlu Yorum ve Uygulama (Başlık I), ---Kurumsal Hükümler (Başlık II), ---Uyuşmazlık Çözümü (Başlık III), ---Nihai Hükümler (Başlık IV).

C. Çekilme Anlaşmasının Hukuki Niteliği ve Olası Etkisi

Peki, çekilme anlaşmasının hukuki niteliği ve olası etkisi ne olacaktır? Birincisi, çekilme anlaşması, AB hukukunun kaynakları bakımından¹⁵⁶ AB'nin uluslararası anlaşmalarından birisi olacaktır.¹⁵⁷ Bu yönden, örneğin katılım antlaşmasından farklı olarak, AB'nin birincil hukuku içerisinde yer almayacaktır.¹⁵⁸ İkincisi, çekilme anlaşması, AB'nin son dönemki uluslararası anlaşmalarında izlediği pratiğin aksine,¹⁵⁹ özellikle çekilmekte olan bir üye devlet ile akdedileceği ve vatandaşların hakları gibi meseleleri düzenleyeceği düşünüldüğünde, doğrudan etki doğurmaya elverişli addedilecek olmalıdır.¹⁶⁰ *Brexit* sürecindeki uygulamada ortaya konan çekilme anlaşması, bu anlaşmanın AB'nin uluslararası anlaşmalarından birisi olacağını ve doğrudan etki doğuracağını göstermektedir.¹⁶¹

IV. Çekilmenin Tamamlanması

Çekilme, çekilme anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihte veya AB Zirvesi oybirliğiyle ve ilgili üye devletle mutabık kalarak süreyi uzatmazsa çekilme

¹⁵⁶ Baykal ve Göçmen, *Avrupa Birliği Kurumsal Hukuku*, 336-74; Karayığit, Mustafa T. *Avrupa Birliği Anayasa Hukuku*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019), 45-84; Reçber, Kamuran. *Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri*, 3. Baskı (Bursa: Dora Yayıncılık, 2018), 93-134.

¹⁵⁷ Bu yönde bkz. Tridimas, "Article 50", 311.

¹⁵⁸ Bu yönde bkz. Łazowski, "Procedural Parameters of EU Withdrawal", 239.

¹⁵⁹ Doğrudan etki doğurabilmenin yolu, AB ile Ukrayna, Moldova ve Gürcistan arasındaki uluslararası anlaşmalarda Konsey Kararı aracılığıyla veya AB ile Kanada arasındaki uluslararası anlaşmada anlaşma metninde kapatılmıştır. Sırasıyla bkz. [2014] OJ L 161/1; [2014] OJ L 260/1 ve [2014] OJ L 261/1 ile AB ile Kanada arasındaki Kapsamlı ve Ekonomik Ticaret Anlaşması md. 30.6(1).

¹⁶⁰ Bkz. Tridimas, "Article 50", 310-11.Krş. Łazowski, "Procedural Parameters of EU Withdrawal", 254.

¹⁶¹ [2020] OJ L 29/7. (md. 4(1) ve 16(1).) Benzer bir tespit için bkz. Editorial Comments, "Editorial Comments: *Polar Exploration: Brexit and the Emerging Frontiers of EU Law*", *Common Market Law Review* 55, no 1 (2018): 11.

niyetinin AB Zirvesine bildiriminden itibaren iki yıl sonra tamamlanır.¹⁶² Başka bir ifadeyle, bu andan itibaren çekilen devlet AB açısından üçüncü devlet haline gelir,¹⁶³ ayrıca AB hukukunun çekilen devletteki etkisi –geçiş dönemi düzenlemeleri saklı kalmak kaydıyla– sona erer.

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında, çekilmenin çekilme anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihte tamamlanması hedeflenmekteydi. Konsey, 22 Mayıs 2017 tarihli müzakere talimatlarında çekilme anlaşmasının kural olarak en geç 30 Mart 2019 tarihini, yani BK'nin çekilme niyetinin AB'ye bildirimini (29 Mart 2017)¹⁶⁴ üstünden iki yıl geçtikten sonra çekilmenin tamamlanacağı tarihi, çekilme günü olarak ortaya koyması gerektiğini belirtmişti.¹⁶⁵

Bununla birlikte, BK içi birtakım gelişmeler nedeniyle çekilme anlaşması akdedilemedikçe, AB Zirvesi BK ile mutabık kalarak bu süreyi birkaç kez uzatma yoluna gitmiştir. Birincisi, BK, 20 Mart 2019'da 30 Haziran 2019 tarihine kadar süre uzatımı talep etmiştir.¹⁶⁶ AB Zirvesi, 22 Mart 2019'da BK ile mutabık kalarak, çekilme anlaşması BK Parlamentosu tarafından 29 Mart 2019 tarihine kadar uygun bulunursa 22 Mayıs 2019 tarihine kadar, uygun bulunmazsa 12 Nisan 2019 tarihine kadar süre uzatımı kararı almıştır.¹⁶⁷ İkincisi, BK, 5 Nisan 2019'da 30 Haziran 2019 tarihine kadar süre uzatımı talep etmiştir.¹⁶⁸ AB Zirvesi, 11 Nisan 2019'da BK ile mutabık kalarak – çekilme anlaşması her iki tarafça daha erken onaylanmadıkça– 31 Ekim 2019 tarihine kadar süre uzatımı kararı almıştır.¹⁶⁹ Üçüncüsü, BK, 19 Ekim 2019'da 31 Ocak 2020 tarihine kadar süre uzatımı talep etmiştir.¹⁷⁰ AB Zirvesi, 29 Ekim 2019'da BK ile mutabık kalarak –çekilme anlaşması her iki tarafça daha erken onaylanmadıkça– 31 Ocak 2020 tarihine kadar süre uzatımı kararı

¹⁶² ABA md. 50(3). Bu noktada, Eeckhout ve Frantziou, iki yıllık süreyi “durdurabilecek” ihtimallerden bahsetmektedir. Eeckhout ve Frantziou, “Brexit and Article 50 TEU”, 729-31.

¹⁶³ Bu yönde bkz. Editorial Comments, “Editorial Comments”, 6. Council, XT 21016/17 ADD 1 REV 2, Brussels, 22 May 2017, pt. 8.

¹⁶⁴ European Council, XT 20001/17, Brussels, 29 March 2017, s. 1.

¹⁶⁵ Council, XT 21016/17 ADD 1 REV 2, Brussels, 22 May 2017, pt.8.

¹⁶⁶ European Council, XT 20005/19, Brussels, 20 March 2019 Annex.

¹⁶⁷ 2019/476 sayılı AB Zirvesi Kararı.

¹⁶⁸ <https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/793058/PM_letter_to_His_Excellency_Mr_Donald_Tusk_1_.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁶⁹ 2019/584 sayılı AB Zirvesi Kararı.

¹⁷⁰ <https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/840665/Letter_from_UK_to_EU_Council.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

almıştır.¹⁷¹ Tüm bu süre uzatımlarının altında, açıktır ki, AB'den çekilmenin anlaşmalı olarak gerçekleşebilmesi iradesi yatmaktadır.

V. Çekilmenin Tamamlayıcıları

Çekilmenin tamamlayıcıları, olası bir geçiş dönemi ve gelecekteki ilişki anlaşmasının yanı sıra kurucu antlaşma değişikliği ile ilgilidir.

A. Geçiş Dönemi

Geçiş dönemi, aslında çekilme anlaşması ile gelecekteki ilişki anlaşması arası dönemi boş bırakmama amacını taşır ve usuli ve maddi yönden birtakım ihtimaller içerir.¹⁷² Usuli yönden geçiş dönemi, çekilme anlaşmasının bir parçası olabileceği gibi,¹⁷³ ondan bağımsız bir başka araç ile de yapılabilir. Bununla birlikte, geçiş döneminin çekilme anlaşmasının bir parçası olması, hem hukuki belirlilik hem de usul ekonomisi ilkesine hizmet edecektir, zira böylelikle bir yandan çekilmenin tamamlanması ile geçiş dönemi kuralları aynı anlaşmada tanımlanacak, diğer yandan iki yerine tek bir anlaşma ile düzenleme yapılmış olacaktır. Maddi yönden geçiş dönemi, çekilme ile gelecekteki ilişkiyi birbirine bağlayacak bir içerikte olabileceği gibi, AB hukukunun bütününe veya bir bölümünün etkisinin çekilen devlette belirli bir süre daha devam etmesi şeklinde de olabilir.

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında, geçiş dönemi, çekilme anlaşmasının bir parçası olarak ve AB hukukunun bütünüyle etkisinin BK'de belirli bir süre daha devam etmesi şeklinde tasarlanmıştır. 31 Ocak 2020'de AB Resmi Gazetesi'nde yayınlanmış çekilme anlaşmasına göre geçiş dönemi, çekilme anlaşmasının yürürlüğe gireceği tarihten 31 Aralık 2020'ye kadar sürecektir ve kural olarak AB hukuku bu dönem boyunca BK'ye bütünüyle uygulanacaktır.¹⁷⁴

¹⁷¹ 2019/1810 sayılı AB Zirvesi Kararı.

¹⁷² Bu yönde bkz. Craig, "Article 50", 66-68.

¹⁷³ Bu yönde bkz. Tridimas, "Article 50", 309.

¹⁷⁴ [2020] OJ L 29/7. (md. 126 ve 127.) Ayrıca bkz. European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 6 ve European Council, XT 20011/17, Brussels, 15 December 2017, pt. 3-4.

B. Gelecekteki İlişki Anlaşması

AB ile çekilen devlet, gelecekteki ilişkileri ile ilgili olarak, muhtemelen, kendi aralarında bir uluslararası anlaşma imzalayacak olup bu, “gelecekteki ilişki anlaşması” olarak anılmaktadır. Bu anlaşma ile ilgili olarak birkaç tespit yapılabilir.

Birincisi, AB ile çekilen devlet arasında bir gelecekteki ilişki anlaşması akdetmek zorunluluğu yoktur, ancak böyle bir anlaşma –hele de ortada bir çekilme anlaşması varsa– yüksek ihtimalle yapılacaktır. ABA md. 50(2)’ye göre çekilme anlaşması, çekilmekte olan devletin AB ile gelecekteki ilişkisinin çerçevesi dikkate alınarak yapılacaktır. Öyleyse gelecekteki ilişki anlaşması, ABA md. 50 açısından çekilme anlaşmasının doğal bir tamamlayıcısı olarak düşünülmüştür.¹⁷⁵ Çekilme anlaşması ile ilgili tespitimize kıyasen denilebilir ki gelecekteki ilişki anlaşması yapmamak hukuken mümkün olsa bile doğacak siyasi, ekonomik ve hukuki sonuçlar nedeniyle bu gerçekçi bir senaryo olmasa gerekir.¹⁷⁶

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında, süreç içerisinde inişler ve çıkışlar olsa da, gerek BK’nin gerek AB’nin gelecekteki ilişki anlaşması akdetmek niyeti açıkça ortaya çıkmaktadır. BK Başbakanı tarafından AB Zirvesi Başkanı’na hitaben kaleme alınan 29 Mart 2017 tarihli mektup ile “kapsamlı bir anlaşmaya varmak için çalışmalıyız” başlığı altında “AB ile BK arasında derin ve özel ortaklık” kurmak isteği ortaya konmuştur.¹⁷⁷ AB Zirvesinin 29 Nisan 2017 tarihli yönlendirici ilkeleri ile de “... güçlü ve yapıcı bağlar her iki tarafın da çıkarına olmayı sürdürecektir” denilerek gelecekteki ilişki anlaşması akdetmek niyeti gösterilmiştir.¹⁷⁸ Ayrıca, hem 14 Kasım 2018 tarihli siyasi deklarasyon¹⁷⁹ hem de 17 Ekim 2019 tarihli Revize Siyasi Deklarasyon,¹⁸⁰ farklı içerik seviyelerine işaret etseler de, en nihayetinde, AB ile BK arasında bir gelecekteki ilişki anlaşması olacağına işaret etmektedir.

¹⁷⁵ Ayrıca Hillion’a göre ABA md. 8, AB ile çekilen üye devlet arasında güçlü bir çıkış sonrası bağlılık gerektirir. Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 232.

¹⁷⁶ Krş. Łazowski, “Procedural Parameters of EU Withdrawal”, 235. Örneğin Wyrozumska’ya göre bir üye devletin ekonomik bütünleşmenin belirli bir aşamasındaki çekilmesi çekilen devlet ile AB arasında spesifik ilişkilerin sürdürülmesini gerektirebilir. Wyrozumska, “Article 50”, 1407.

¹⁷⁷ European Council, XT 20001/17, Brussels, 29 March 2017, s. 4.

¹⁷⁸ European Council, XT 20004/17, Brussels, 29 April 2017, pt. 18.

¹⁷⁹ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/outline_of_the_political_declaration.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020. Bu Siyasi Deklarasyon hakkında 22 Kasım 2018 tarihinde siyasi düzeyde de uzlaş sağlanmıştır. Council, XT 21095/18, Brussels, 22 November 2018.

¹⁸⁰ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/revised_political_declaration.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

İkincisi, gelecekteki ilişki anlaşması ile ilgili zamanlama önem taşımaktadır.¹⁸¹ Bir yandan, herhangi bir gelecekteki ilişki anlaşması, işin doğası gereği, çekilmenin tamamlanmasından sonra, yani çekilmek isteyen devlet AB açısından üçüncü devlet olduktan sonra gerçekleşebilecektir. Diğer yandan, gelecekteki ilişki anlaşmasının, herhangi bir hukuki boşluk yaratmamak adına, geçiş döneminin bitimi ile birlikte yürürlüğe girmesi uygun olacaktır.¹⁸² Bununla birlikte, böyle bir zamanlamayı tutturmak, hele de gelecekteki ilişki anlaşması karma anlaşma şeklinde olursa, pek kolay olmasa gerekir. Bir çözüm olarak, örneğin, AB'nin münhasır yetkisi içinde kalan konular ile ilgili bir anlaşma ile kalmayan konular ile ilgili bir başka anlaşma yapmak veya tek bir anlaşma yaptıktan sonra AB'nin münhasır yetkisi içinde kalan konular ile ilgili bir ara anlaşma yapmak düşünülebilir.¹⁸³

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında, gelecekteki ilişki anlaşmasının çekilme sonrası akdedilmek ve mümkünse geçiş döneminin bitimi anında yürürlüğe girmek üzere tasarlanacağı görülebilir. Örneğin AB Zirvesi, 13 Aralık 2018 tarihli Sonuç Bildirgesinde de, gelecekteki ilişki anlaşmasının hazırlıklarının çekilme anlaşması imzalanır imzalanmaz başlatılacağı, ancak müzakerenin ve akdedilmenin BK AB açısından üçüncü devlet olduktan sonra olabileceğini belirtmiştir.¹⁸⁴ Ayrıca, AB Zirvesi ve Komisyon Başkanı'nın 14 Ocak 2019 tarihli mektubunda, gelecekteki ilişki anlaşmasının geçiş döneminin bitimi ile birlikte yürürlüğe girmesinin amaçlandığı, buna karşın geçiş döneminin sonunda "ulusal onay süreçleri devam etmekte olursa Komisyonun, uygulanabilir hukuki çerçeveye ve mevcut pratiğe uygun olarak, gelecekteki ilişkinin alakalı kısımlarının geçici uygulanmasını önermeye hazır" olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁵

Üçüncüsü, gelecekteki ilişki anlaşmasının neyi, ne ölçüde içereceği ve dolayısıyla hangi hukuki temelde¹⁸⁶ ve kim(ler) tarafından yapılabileceği önem taşımaktadır. Böyle bir anlaşma, ilk planda, ticaret konusunu içerecektir, zira çekilen devlet AB iç pazarı gibi derin bir ekonomik bütünleşmenin içinden çıktığına göre, AB ile bu devlet kendi aralarında ticari konuları illa ki görüşecektir.¹⁸⁷ Bundan başka, AB ile çekilen devlet, Avrupa

¹⁸¹ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Çapeta, "Brexit and the EU Constitutional Order", 15-18. Davies, "Brexit", 147. Hestermeyer, "How Brexit Will Happen", 17. Tridimas, "Article 50", 308-9.

¹⁸² Bkz. ve krş. Łazowski, "Procedural Parameters of EU Withdrawal", 255.

¹⁸³ Ayrıca bkz. Lagerlof, "The British Withdrawal", 130-32.

¹⁸⁴ European Council, EUCO XT 20022/18, Brussels, 13 December 2018, pt. 2.

¹⁸⁵ <<https://www.consilium.europa.eu/media/37871/20190114-letter-to-prime-minister-may.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁸⁶ Bkz. Dammann, "A Little Bit Brexit", 163 vd.

¹⁸⁷ Bu yönde ayrıca bkz. Craig, "Article 50", 59.

bütünleşmesinin ulaştığı aşamada, ortak dış politika ve güvenlik politikası ile adalet ve içişlerinde işbirliği konularını da muhtemelen görüşecektir. Bu arka planda, gelecekteki ilişki anlaşması, ticari konulara hasredilirse örneğin ABİHA md. 207 (ortak ticaret politikası) veya ABİHA md. 217 (ortaklık) temelinde ve tek başına AB tarafından akdedilebilir. Öte taraftan, daha gerçekçi senaryoya göre, gelecekteki ilişki anlaşması, ticari konular ile birlikte birtakım başka konuları da kapsarsa örneğin ABİHA md. 217 (ortaklık) temelinde¹⁸⁸ ve duruma göre tek başına AB veya AB ve üyesi devletler tarafından akdedilebilir.¹⁸⁹

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında,¹⁹⁰ gelecekteki ilişki anlaşmasının içeriği ile ilgili niyetler 14 Kasım 2018 ve 17 Ekim 2019 tarihli siyasi deklarasyonlarda bulunabilir. 14 Kasım 2018 tarihli siyasi deklarasyon,¹⁹¹ BK Başbakanı'nın 14 Ocak 2019 tarihli mektubunda "ticaret ve ekonomik işbirliğini, kolluk ve cezai adalet ile dış politika, güvenlik ve savunmayı içeren eşi benzeri görülmemiş derinlikte ve genişlikte bir gelecekteki ilişki tanımlar" şeklinde,¹⁹² AB Zirvesi ve Komisyon Başkanı'nın 14 Ocak 2019 tarihli mektubundaysa yine "eşi benzeri görülmemiş derinlikte ve genişlikte bir gelecekteki ilişki tanımlar" şeklinde nitelendirilmiştir.¹⁹³ 17 Ekim 2019 tarihli Revize Siyasi Deklarasyon ise¹⁹⁴, Komisyon Başkanı'nın AB Zirvesi Başkanı'na hitaben kaleme aldığı 17 Ekim 2019 tarihli mektupta, BK'nin yeni hükümetinin "farklı [düşük] azim seviyesini yansıtacak şekilde" revize edilmiştir olarak nitelendirilmiştir.¹⁹⁵ 17 Ekim 2019 tarihli Revize

¹⁸⁸ Bu yönde bkz. European Parliament, P8_TA(2017)0102, 5 April 2017, pt. 22.

¹⁸⁹ Bu yönden örneğin Łazowski'ye göre ortaklık "atılacak en doğal adım" olarak görülebilir. Łazowski, "Procedural Parameters of EU Withdrawal", 246. Craig'e göre "böyle bir anlaşma, dahası, karma anlaşma olabilir". Craig, "Article 50", 61. Eeckhout ve Frantziou'ya göre karma anlaşma illa da gerekli olmayabilir. Eeckhout ve Frantziou, "Brexit and Article 50 TEU", 717-18. Ayrıca bkz. Dammann, "A Little Bit Brexit", 166-68.

¹⁹⁰ Bkz. <<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-uk-negotiations-on-the-future-relationship/>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁹¹ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/outline_of_the_political_declaration.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020. Bu Siyasi Deklarasyon hakkında 22 Kasım 2018 tarihinde siyasi düzeyde de uzlaş sağlanmıştır. Council, XT 21095/18, Brussels, 22 November 2018.

¹⁹² <<https://www.consilium.europa.eu/media/37878/20190114-letter-may-to-tusk-junker-brexit.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁹³ <<https://www.consilium.europa.eu/media/37871/20190114-letter-to-prime-minister-may.pdf>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁹⁴ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/revised_political_declaration.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁹⁵ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/letter_president_junker_to_president_tusk_0.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

Siyasi Deklarasyonun üçüncü paragrafına göre¹⁹⁶, “ticaret ve ekonomik işbirliği kapsamlı ve dengeli bir Serbest Ticaret Anlaşması temel almak üzere, kolluk ve cezai adalet, dış politika, güvenlik ve savunma” işbirliğinin ana konuları olacaktır.

C. Kurucu Antlaşma Değişikliği

AB, çekilmenin bir sonucu olarak çekilen devlet ile ilgili düzenlemeleri değiştirmek veya kaldırmak için kurucu antlaşma değişikliği¹⁹⁷ yoluna gitmek zorunda kalacaktır.¹⁹⁸ Örneğin Antlaşmaların uygulama alanına ilişkin ABA md. 52 ve ABİHA md. 355 gibi maddelerin yanı sıra –varsa– çekilen devlet ile ilgili olan Protokoller de¹⁹⁹ değiştirilmeli veya kaldırılmalıdır. *Brexit* sürecindeki uygulamaya bakıldığında, henüz, bu yönde adım atıldığı görülmemektedir.

VI. Son Tespitler

Çekilme ile ilgili iki mesele son olarak açıklığa kavuşturulmalıdır. Çekilme niyeti bildirimini geri alınabilir mi ve çekilen bir devlet tekrar ve hangi koşullar altında AB üyesi olabilir?

A. Çekilme Bildiriminin Geri Alınması

Bir üye devlet, AB’den çekilme niyetini AB Zirvesine bildirdikten sonra bu bildirimini –tek taraflı olarak veya diğer üye devletlerle anlaşmalı olarak–²⁰⁰ geri alabilir mi?²⁰¹

¹⁹⁶ <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reviced_political_declaration.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

¹⁹⁷ ABA md. 48. Duruma göre ABA md. 49 da işlevsel bir aracı olarak kullanılabilir. Bkz. Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 225. Kurucu antlaşma değiştirilme usulleri ile ilgili genel olarak bkz. Özlem Şeker, “Lizbon Sonrası Kurucu Antlaşmaların Değiştirilme Usulleri”, içinde *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2017), 337-62.

¹⁹⁸ Not düşmek gerekir ki, Hillion’un da belirttiği gibi, çekilme anlaşması AB’nin uluslararası anlaşması olduğundan birincil hukuku değiştirmek için kullanılamayacaktır. Hillion, “Accession and Withdrawal”, 141.

¹⁹⁹ *Brexit* süreci özelinde bkz. ABA ve ABİHA’ya Ekli 15, 21 ve 30 numaralı Protokoller.

²⁰⁰ Örneğin bkz. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 38.

²⁰¹ Bu sorunun yanıtı ile ilgili olarak bkz. Çapeta, “Brexit and the EU Constitutional Order”, 18-19. Davies, “Brexit”, 147-49. Eeckhout ve Frantziou, “Brexit and Article 50 TEU”, 711-

Çekilme niyetinin bildirimini geri alınması ile ilgili herhangi bir düzenlemenin yokluğunda,²⁰² bu konu bir belirli bir süre tartışılmışsa da,²⁰³ *Wightman and Others* kararı ile birlikte tartışmalar son bulmuştur.²⁰⁴ ABAD'a göre çekilmekte olan üye devlet, çekilme anlaşması yürürlüğe girmediği veya çekilmenin tamamlanması gerçekleşmedikçe, “kendi anayasal gereklilikleri ile uyumlu olarak geri çekme kararını aldıktan sonra, AB Zirvesini muhatap alan yazılı bir bildirim ile, net ve koşulsuz biçimde, tek taraflı olarak [çekilme niyeti] bildirimini geri alabilir”.²⁰⁵ Nitekim AB Zirvesi de, *Wightman and Others* kararı sonrasında, “[BK] istediği zaman bildirimini geri alma hakkına sahiptir” cümlesini kullanır olmuştur.²⁰⁶ Son olarak, çekilme niyeti bildirimini geri almak, tek taraflı olarak mümkün olduğuna göre, diğer üye devletlerle anlaşmalı olarak da, evleviyetle, mümkün olsa gerekir.²⁰⁷

Brexit sürecindeki uygulamaya bakıldığında BK'nin AB'den çekilme niyeti bildirimini tek taraflı olarak veya diğer üye devletlerle anlaşmalı olarak geri almak gibi bir niyeti olduğu, an itibariyle, görülmemektedir.²⁰⁸

B. Çekilen Devletin Üyelik Başvurusu

Çekilen devlet, çekilme bir kez tamamlandıktan sonra AB açısından üçüncü devlet haline geleceğinden AB'ye yeniden katılmak isterse “herhangi bir özel imtiyazdan yararlanmaksızın”²⁰⁹ ABA md. 49 temelinde işlem

14. Gordon ve Moffatt, “Brexit”, 18-19. Hillion, “EU Withdrawal Clause”, 222-23. Markakis, “Brexit Referendum”, 19-20.

²⁰² Bkz. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 48.

²⁰³ Tartışmalar, çekilme niyetinin bildirimini tek taraflı olarak geri alınabilir olup olmadığına odaklanmıştır. Lehe görüşler için bkz. Craig, “Article 50”, 65. Eeckhout ve Frantziou, “Brexit and Article 50 TEU”, 712. Tridimas, “Article 50”, 303. Gordon ve Moffatt, “Brexit”, 18. Aleyhe görüşler için bkz. Closa, “Interpreting Article 50”, 198. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 38 vd.

²⁰⁴ Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999,

²⁰⁵ Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 75.

²⁰⁶ 2019/1810 sayılı AB Zirvesi Kararı Dıbaçe (11).

²⁰⁷ Bu yönde değerlendirilebilecek tespitler için bkz. Eeckhout ve Frantziou, “Brexit and Article 50 TEU”, 712. Wyrozumska, “Article 50”, 1410.

²⁰⁸ Örneğin bkz. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 20-21.

²⁰⁹ David Edward ve Robert Lane, *Edward and Lane on European Union Law* (Cheltenham: Edward Elgar, 2013), 83.

görecektir.²¹⁰ Bir genelleme olarak çekilen devlet çekilmeden sonra ne kadar erken AB'ye yeniden üyelik başvurusunda bulunursa AB ile uyum seviyesi muhtemelen o kadar yüksek olacaktır, denilebilir. Buna karşın, çekilen devlet, AB üyesi devletlerin genişleme politikasındaki rolü nazara alındığında, üyelik talebini takiben çabucak AB'ye üye olamayabilecektir. Dahası, *Brexit* süreci özelinden hareketle, AB üyesiiken –örneğin *opt-out* gibi–²¹¹ belirli imtiyazlara sahip bir çekilen devlet, AB'ye yeniden üyeliği esnasında –örneğin aynı *opt-out*'u elde etmek gibi– aynı imtiyazları tekrar elde edemeyebilecektir.²¹²

Sonuç

Lizbon Antlaşması ile değişik ABA md. 50 AB'den çekilme ile ilgili hukuki çerçeveyi çizmiş, Brexit ile birlikte de bu çerçevenin içi dolmaya başlamıştır. Bu yönden, görüldüğü üzere, AB'den çekilme süreci, tıpkı AB üyeliği sürecinin zaman içinde detaylandırıldığı gibi, *ad hoc* ayarlamalar ile bütünlendirilerek ilerlemektedir.²¹³ Geldiğimiz aşamada, ABA md. 50 ilgili kimi yönler ABAD kararları ve/veya uygulama sayesinde netlik kazanmış gözükmektedir. Buna karşın, öyle kimi yönler vardır ki, bunlar bugün için ABAD önüne taşınmamıştır veya uygulamada tartışma konusu olmamıştır, ancak ileride netlik kazanabilecek gözükmektedir.

AB'den çekilmenin hukuki ve uygulamadaki boyutu ile ilgili ilk önemli tespit, AB hukukunun, dolayısıyla ABA md. 50'nin, nihai yorum mercii olan ABAD'ın önüne uyumsuzluk getirildiğinde ABA md. 50'yi yorumlamaya istekliliği olmuştur. ABAD, şimdiye kadar ABA md. 50 ile doğrudan ilgili tek dava olan ve çekilme niyeti bildiriminin geri alınabilir olup olmadığı ile ilgili *Wightman and Others* davasında, BK hükümetinin ve hatta Komisyonun ön karar prosedürünün kabul edilebilir olmadığına dair çok da güçsüz sayılmayacak iddialarına karşın²¹⁴, ön karar prosedürünü kabul edilebilir

²¹⁰ ABA md. 50(5). Bkz. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 55.

²¹¹ ABA ve ABİHA'ya Ekli 15, 21 ve 30 numaralı Protokoller.

²¹² Krş. 3 Ekim 2005 tarihli Müzakere Çerçeve Belgesi pt. 14 ve 15. Bkz. Dammann, "A Little Bit Brexit", 160. Örneğin Arnall ve diğerlerine göre "... çekilen devletin üyelik başvurusu Birliğe herhangi başka bir katılma gibi muamele görecektir". Arnall vd., *European Union Law*, 30.

²¹³ Hillion, "Accession and Withdrawal", 135.

²¹⁴ Sırasıyla bkz. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 20-24; 25.

bularak²¹⁵ ABA md. 50'yi belli yönlerden açıklığa kavuşturmuştur. Başka bir ifadeyle, ABAD, ön karar prosedürünün kabul edilebilir bulunmayabileceği bir uyumsuzlukta, tercihini ABA md. 50'yi yorumlamaktan yana kullanmış, böylece zorlu konularda söz söylemekten kaçınmayacağını ortaya koymuştur.

AB'den çekilmenin hukuki ve uygulamadaki boyutu ile ilgili ikinci önemli tespit, kimi kez uygulamadaki uzlaşmayı korumak adına, ABAD önüne götürülseydi ABA md. 50 ile uyumsuz bulunabilecek birtakım konuların ABAD önüne taşınmayacak olabilmesidir. Örneğin, AB ile BK arasındaki 17 Ekim 2019 tarihli çekilme anlaşmasına ekli Revize İrlanda/Kuzey İrlanda Protokolü hukuki dayanak olarak ABA md. 50'nin sınırlarını aşıyor olabilir. Eski ABAD hâkimlerinden Dehousse'un da fikrine katıldığı²¹⁶ Eeckhout'a göre Revize İrlanda/Kuzey İrlanda Protokolü'nün ABA md. 50 temelinde AB'nin yetkisi içinde kalıp kalmadığı tartışmalıdır.²¹⁷ Bununla birlikte, bu Protokol'deki uzlaşmayı korumak adına, taraflar, muhtemelen, örneğin bu Protokol ile ABA md. 50'nin uyumlu olup olmadığı hakkında ABAD'dan görüş istemeyecektir.²¹⁸ Dolayısıyla, örneğin ön karar prosedürü aracılığıyla ve ancak gelecekte, çekilme anlaşmasının içeriğinin sınırları, özellikle gelecekteki ilişkiye ne ölçüde temas edebileceği, ABAD önünde yargılama konusu yapılabilecektir.

AB'den çekilmenin hukuki ve uygulamadaki boyutu ile ilgili üçüncü önemli tespit, bugünkü uygulamada sorun oluşturmasa da, doktrindeki tartışmaların gösterdiği üzere, ileride vaka bazında ele almak gereken konuların varlığını göz ardı etmemek gerektiğidir. Örneğin, AB'den çekilme kararını –kendi anayasal gerekliliklerine uygun olarak– almak, bugünkü uygulamada tümüyle üye devlete ait bir alanmış gibi gözükse ve herhangi bir sorun oluşturmamışsa bile, ileride ABAD önüne taşınırsa AB hukukuna tabi bir alan olarak addedilebilecektir.²¹⁹ Yine, örneğin, AB'den çekilme niyetinin AB Zirvesine bildirim, zamanlama açısından, bugünkü uygulamada, hukuki

²¹⁵ Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 26-36.

²¹⁶ Franklin Dehousse, 22 Ekim 2019 tarih ve 9:07 saatli tweet. <<https://twitter.com/FrDe2059/status/1186524574697033729>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

²¹⁷ Piet Eeckhout'un 19 Ekim 2019 tarih ve 23:16 saatli tweet. <<https://twitter.com/PietEeckhout/status/1185651029183991816>>, Erişim Tarihi: Ağustos 24, 2020.

²¹⁸ ABİHA md. 218(11).

²¹⁹ Krş. Judgment of 10 December 2018, *Wightman and Others*, Case C-621/18, ECLI:EU:C:2018:999, para. 9. Buna göre: “Başbakan ([BK]) ... kanun ile yetkilendirilmesi temelinde, ABA md. 50 uyarınca [BK]'nin [AB]'den çekilme niyetini AB Zirvesine bildirmiştir.” (Vurgu eklenmiştir.)

açından herhangi bir zaman yapılabilecekmiş gibi gözükse bile, ileride ABAD önüne taşınırsa ABA md. 50 ile md. 4(3), nam-ı diğer dürüst işbirliği ilkesi, bir arada ele alınarak makul süre koşuluna tabi tutulabilecektir.

Brexit süreci, AB'den çekilmenin ilk uygulaması olarak bugüne kadarki pratiği ile bundan sonra yaşanabilecek AB'den çekilmeler ile ilgili olarak pek çok yönden, hiç kuşkusuz, referans noktası olacaktır.

Kaynakça

- Arnull, Anthony, Michael Dougan, Barry Rodger, Eleanor Spaventa, Derrick Wyatt ve Alan Dashwood. *Wyatt and Dashwood's European Union Law*. 5. baskı. Oxford: Sweet & Maxwell, 2006.
- Baykal, Sanem. "AB Antlaşması 50. Maddesinin İşletilmesine Giden Süreç: Brexit Referandumu Öncesi Birleşik Krallık ile Avrupa Birliği İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi Girişimleri ve Sonuçları". İçinde *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı*, 141-66. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2017.
- Baykal, Sanem ve İlke Göçmen. *Avrupa Birliği Kurumsal Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Bieber, Roland, Astrid Epiney ve Marcel Haag. *Die Europäische Union: Europarecht und Politik*. 9. baskı. Baden-Baden: Nomos, 2011.
- Bilgin, Aslı A. "Avrupa Birliğinden Çekilme Hakkı: Sonun Başlangıcı mı?" *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi XVIII*, no 3-4 (2014): 205-43.
- Ćapeta, Tamara. "Brexit and the EU Constitutional Order: A Three Act Tragedy". *Croatian Yearbook of European Law and Policy* 12 (2016): 1-23.
- Closa, Carlos. "Interpreting Article 50: Exit, Voice and ... What About Loyalty?" İçinde *Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union: Troubled Membership*, editör Carlos Closa, 187-214. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Craig, Paul. "The Process: Brexit and the Anatomy of Article 50". İçinde *The Law & Politics of Brexit*, editör Federico Fabbrini, 49-69. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Dammann, Jens C. "A Little Bit Brexit: An Analysis of the Rules Governing Post-Withdrawal Treaties". *Texas International Law Journal* 53, no 2 (2018): 153-76.
- Davies, G. T. "Legal and Constitutional Aspects of Brexit". *Tijdschrift Voor Constitutioneel Recht (TvCR)* 2017, no 2 (2017): 137-49.

- Dougan, Michael. *The UK After Brexit: Legal and Policy Challenges*. Cambridge: Intersentia Ltd, 2017.
- Editorial Comments. “Editorial Comments: *Polar Exploration: Brexit and the Emerging Frontiers of EU Law*”. *Common Market Law Review* 55, no 1 (2018): 1-16.
- Edward, David ve Robert Lane. *Edward and Lane on European Union Law*. Cheltenham: Edward Elgar, 2013.
- Eeckhout, Piet ve Eleni Frantziou. “Brexit and Article 50 TEU: A Constitutionalist Reading”. *Common Market Law Review* 54, no 3 (2017): 695-733.
- Elliott, Mark. “Can the EU force the UK to trigger the two-year Brexit process?” *Public Law for Everyone* (blog), 2016. <https://publiclawforeveryone.com/2016/06/26/brexit-can-the-eu-force-the-uk-to-trigger-the-two-year-brexit-process/>.
- Fabbrini, Federico, ed. *The Law & Politics of Brexit*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Gordon, Richard ve Rowena Moffatt. “Brexit: The Immediate Legal Consequences”. Great Britain: The Constitution Society, 2017.
- Gormley, Laurence W. “Brexit - Nevermind the Whys and Wherefores: Fog in the Channel, Continent Cut Off”. *Fordham International Law Journal* 40, no 4 (2017): 1175-1210.
- Hestermeyer, Holger P. “How Brexit Will Happen: A Brief Primer on EU Law and Constitutional Law Questions Raised by Brexit”. Research Paper. King’s College London Dickson Poon School of Law Legal Studies Research Paper Series, 2016.
- Hillion, Christophe. “Accession and Withdrawal in the Law of the European Union”. İçinde *The Oxford Handbook of European Union Law*, editör Anthony Arnall ve Damian Chalmers. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Hillion, Christophe. “This Way, Please! A Legal Appraisal of the EU Withdrawal Clause”. İçinde *Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union: Troubled Membership*, editör Carlos Closa, 215-33. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Hillman, Jennifer A. ve Gary Horlick, ed. *Legal Aspects of Brexit: Implications of the United Kingdom’s Decision to Withdraw from the European Union*. Washington, DC: Institute of International Economic Law, 2017.
- Hofmeister, Hannes. ““Should I Stay or Should I Go ?”—A Critical Analysis of the Right to Withdraw from the EU”. *European Law Journal* 16, no 5 (2010): 589-603.

- Karayiğit, Mustafa T. *Avrupa Birliği Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
- Lagerlof, Erik. “The British Withdrawal from the European Union and the Construction of a New Relationship”. *Texas International Law Journal* 53, no 2 (2018): 109-38.
- Łazowski, Adam. “Be Careful What You Wish for: Procedural Parameters of EU Withdrawal”. İçinde *Secession from a Member State and Withdrawal from the European Union: Troubled Membership*, editör Carlos Closa, 234-56. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Lenaerts, Koen, ve Piet Van Nuffel. *Constitutional Law of the European Union*. 3. baskı. London: Sweet & Maxwell, 2010.
- Markakis, Menelaos. “Legal Issues Arising from the Brexit Referendum: A UK and EU Constitutional Analysis”. *International Journal of Legal Information* 45, no 1 (2017): 14-23.
- Oder, Bertil Emrah. *Avrupa Birliği’nde Anayasa ve Anayasacılık*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2004.
- Piris, Jean-Claude. *The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Reçber, Kamuran. *Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri*. 3. baskı. Bursa: Dora Yayıncılık, 2018.
- Streinz, Rudolf. *Europarecht*. 10. baskı. Heidelberg: C.F. Müller, 2016.
- Şeker, Özlem. “Lizbon Sonrası Kurucu Antlaşmaların Değiştirilme Usulleri”. İçinde *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı*, 337-62. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2017.
- Tatham, Allan F. “‘Don’t Mention Divorce at the Wedding, Darling!’ : EU Accession and Withdrawal after Lisbon”. İçinde *EU Law after Lisbon*, editör Andrea Biondi, Piet Eeckhout ve Stefanie Ripley, 128-53. New York: Oxford University Press, 2012.
- Teasdale, Anthony ve Timothy Bainbridge. *The Penguin Companion to European Union*. 4. baskı. London: Penguin, 2012.
- Tridimas, Takis. “Article 50: An Endgame without an End?” *King’s Law Journal* 27, no 3 (2016): 297-313.
- Wyrozumska, Anna. “Article 50 [Voluntary Withdrawal from the Union]”. İçinde *The Treaty on European Union (TEU): A Commentary*, editör Hermann-Josef Blanke ve Stelio Mangiameli, 1385-1418. Heidelberg: Springer-Verlag, 2013.

